

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20034> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Meij, C.O. (Otto) van der

Title: Tussen Oranje en Spanje : de leefwereld van Bredase regenten 1550-1700

Issue Date: 2012-10-25

Hoofdstuk 11

Status en sociabiliteit

De Bredase elite was niet één groep maar had velerlei gezichten. Dit kwam vanwege de unieke achtergrond als heerlijke stad waar voor de schepenen maar een beperkte rol was weggelegd in het plaatselijke bestuursapparaat. Hoewel niet onbelangrijk, waren de regenten hierdoor zeker niet de aanzienlijkste burgers van de stad. De oorlog zorgde vervolgens voor een verschuiving in de balans tussen de diverse groepen binnen de maatschappelijke elite: adel en raadsheren vertrokken, terwijl ambtenaren en militairen arriveerden. Vooralsnog vond er een driedeling plaats tussen regenten (de politieke elite), hoge ambtenaren en militairen (de sociale elite) en katholieken (de economische elite). Dit verhevigde de onderlinge competitie om macht en aanzien in de stad.

Hoe was het daarentegen gesteld met de onderlinge sociabiliteit? Regenten hadden weliswaar de politieke macht in handen, de basis daarvan lag niet in enig overwicht binnen het stedelijk patriciaat maar door de grote rol van patronage bij hun aanstelling. Dit maakte hen voortdurend onzeker over hun eigen positie in de Bredase samenleving. Hun legitimiteit werd verder ondermijnd door hun gedeeltelijke herkomst van buiten de stad. Tegelijkertijd moesten zij zich ook buiten het stadhuis in enigerlei mate staande zien te houden in Breda, bijvoorbeeld op straat of in de kerk. Hun sociale omgang met en relatie tot de overige groepen kreeg hierdoor vanzelf meer gewicht, omdat zij hier mogelijk al snel op de grenzen van hun louter formele positie als schepenen stuitten.

Aanzien

De ‘oude borgers’

De politieke reformatie had sinds de tweede helft van de zestiende eeuw binnen het stedelijk patriciaat een onomkeerbaar proces op gang gebracht: een deel ervan raakte op basis van hun geloof op den duur uitgesloten van de machtsstructuren in de stad. De onnatuurlijke scheiding die hiervan het gevolg was had grote gevolgen voor de onderlinge verhoudingen, zoals die na 1637 definitief werden bestendig. Tegenover een nieuwe groep van protestantse regenten stond een groep van ‘oude borgers’. Het frequent opduiken van deze term na de reductie geeft duidelijk de contouren weer van een breder sociaal conflict, dat ook accuut werd gevoeld. Dit belangrijke begrip onderstreept de evolutie binnen de Bredase politieke elite.¹

¹ Vergelijk: Amelang, *Honored Citizens*, hoofdstuk 2.

Oud was per definitie het patriciaat (de gevestigde families) in het geval van Breda meer specifiek de groep van katholieken. Onder hen zaten ook enkelen die meer recent tot het protestantisme waren overgegaan, maar waarvan dit niet vaststaat: zij hadden in ieder geval nog een voet in beide kampen staan. Dit werd echter steeds moeilijker om vol te houden zoals in het geval van Hendrik Joosten. Op basis van zijn positie als Oranje-cliënt - evenals zijn vader was hij rentmeester van de erfgraven - bracht Hendrik het tot schepen van 1637 tot 1641, na welk jaar hij niet meer terugkeerde in de magistratuur. Een van de redenen hiervoor zou kunnen hebben gelegen in een ruzie die hij dat jaar kreeg met dr. Johan Montens, die enkele jaren zou blijven voortslepen en welke hem in opspraak bracht.

Op een dag lopend over een volle Grote Markt waren zij druk in gesprek geweest, waarbij ook de politiek over de tong ging. Oud-schepen en stadsdokter Godefroy van den Broeck was op dat moment ziek en Montens, die zelf ook arts was, vroeg aan Joosten of hij hem zou willen helpen om diens positie als stadsdokter te bemachtigen indien Van den Broeck kwam te overlijden. 'Ik hoop en vertrouw dat ghij mij int solliciteren van desselfs plaetse niet sult tegen wesen, ick ben een van de oude borgeren ende diergelijcke woorden'. Enige tijd later had Montens hem op het stadhuis in aanwezigheid van anderen toevertrouwd dat hij Spaansgezind was – 'ick hout met den coninck van Castilien' – waarop Joosten had geantwoord 'dat en soude uwe saecke niet recommanderen'. Joosten zou later aan anderen de ontmoeting op de markt in geuren en kleuren hebben doorverteld, waarbij hij het meer deed voorkomen alsof Montens hem had verzocht en gebeden 'om de plaats en gagie'.² Diens grootspraak vormde hoe dan ook de aanleiding voor Montens om drie jaar later Hendrik Joosten in de herberg De Drie Oranjeappelen te beledigen en uit te maken voor leugenaar, of om meer precies te zijn dat hij 'liegde als een schelm'. De rechtszaak die vervolgens ontstond ging, zoals het juristen betaamd, over het feit wie nu wat wel en niet had gezegd en uiteindelijk bleef slechts het woord schelm als onomstotelijk bewezen feit over.

Joosten werd dus aanvankelijk, als representant van de 'oude borgers', binnen de magistratuur een positie van makelaar toegedicht maar hij kon die rol niet waarmaken. Uit zijn benaderbaarheid voor de eigen groep blijkt bovendien dat Joosten vermoedelijk op z'n best een crypto-katholiek was in plaats van een overtuigd protestant, iets dat werd opgepikt door de nieuwe politieke elite die hem vervolgens liet vallen zodra deze binnen enkele jaren de greep op de macht had gekregen. De verhoudingen tussen de oude burgers enerzijds en de nieuwe politieke elite anderzijds waren van begin af aan gespannen na 1637. De twee groepen moesten met elkaar voort in Breda, maar dit ging vooralsnog niet van harte. Zijn overtuigd katholicisme had van Montens, een telg uit een van de bekendste Bredase families, ogenschijnlijk tot een soort tweederangs burger gemaakt in eigen stad terwijl Joosten moest collaboreren en daardoor uiteindelijk zijn vertrouwenspositie aan beide kanten verloor.

Behalve door verschillen in herkomst en afkomst, kreeg het patriciaat vanaf 1637 dus een nieuw schisma te verwerken: het grootste deel van hen – 'de oude borgers' – werd voortaan gepasseerd als politieke elite. 'Oud' stond in dit geval synoniem voor een generatielange aanwezigheid in de stad (bijna altijd katholieken dus) en 'borgers' waren alleen diegenen die in Breda waren gegoed. Als er één groep kan worden vereenzelvigd met de term patriciaat, dan waren zij dit. Drost Van Aerssen

² SAB, ORA, inv.nr. 161-1.

had in 1622 zijn ideaalbeeld van een Bredase regent als volgt geschetst: iemand van het juiste geloof (gereformeerd), burger van de stad met generatielange aanwezigheid (poorter) en een persoon met bewezen bestuurlijke diensten. Zo karakteriseerde hij nochtans mr. Adriaan Buycx.³ Tegelijk moest hij bij herhaling constateren dat deze combinatie een zeldzaamheid was.⁴ Met name de generatielange aanwezigheid van een protestantse familie in deze overwegend katholieke stad, bleek onvereenigbaar. Bovendien: ondanks de recomandatatie van de drossaard - Buycx was 'verre de bequamste' van vier kandidaten – werd verrassend genoeg niet hij, maar Jan Felten de Ghintere gekozen. Zelfs beschikking over de juiste kwaliteiten bood dus geen garanties: andere, externe overwegingen van politieke aard speelden hierin evenzeer een rol.

Daarnaast doet de drossaard zijdelings nog enkele interessante observaties over de Bredase regenten als groep die overeenstemmen met eerdere bevindingen voor de vroegere perioden. Sommige van de regeerders worden als 'oudt' gekarakteriseerd, een gevolg van de grote afhankelijkheid van slechts een handvol getrouwen (de oligarchen). Voor hen en anderen gold bovendien een ander belangrijk bezwaar: 'ende in andere affairen (de stad niet raeckende) veel tijts geoccupeert sijn.'⁵ Het grootste probleem in Breda was dus dat er in de stad feitelijk niet genoeg geschikte regenten voorhanden waren en dat degenen die wel geschikt waren niet erg bereidwillig bleken om hun beroep en daarmee hun inkomen op te geven voor een hoogst onzeker bestaan als regent. Vraag en aanbod sloten dus langere tijd totaal niet op elkaar aan. Dit vormt tegelijk de essentie van de problematiek omtrent het Bredase regentendom en wie zij nu precies waren. De regenten in de stad bekleedden, bij gebrek aan sociaal overwicht binnen het stedelijk patriciaat, geen positie op grond waarvan zij zich een morele superioriteit konden aanmeten.

Over de gewenste patricische achtergrond van schepenen bestond desondanks een universele gedachte. Ook de zoon van burgemeester De Hertoghe zag in 1618 liefst regenten uit de categorie 'van oude borgers alleen onder zijnen eedt staende als die in dese gelegentheit van saecken in andere eeden zijn.' worden gekozen.⁶ Hier werd dus een algemene bestuurlijke wijsheid verkondigd die overal de norm was, maar door omstandigheden in Breda praktisch niet uitvoerbaar bleek. De wetmatigheid ervan is daarom des te pregnanter, getuige sommige latere nominaties in de jaren veertig en vijftig van de zeventiende eeuw. Het duidelijkst komt dit naar voren in een brief van predikant Renesse uit 1640 die tevens goed zicht biedt op de algehele sociale context van de elite in de stad.

Zoals zo vaak in dit soort gevallen betreft het een aanbevelingsbrief waarin hij zijn zwager Christiaan Beens voordraagt voor het schepenambt. De brief is dus niet gespeend van eigenbelang, maar desondanks zeer interessant. De predikant was zelf onlangs hertrouwd met een dochter van wijlen burgemeester Willem Beens; zij kwam daarmee uit 'een eerlicke geslagte, ende eerlicke middelen'. De familie Beens was, hun naam zegt het al enigszins, hoofdzakelijk een geslacht van beenhakkers en vleeshouwers. Willem was daarentegen begonnen als kruidenier en had zich min of meer opgewerkt tot koopman. Bovendien sloot hij een voordelige huwelijksalliantie: hij trouwde een dochter van burgemeester en schepen Christiaan Bacx. Deze familie behoorde tot de voornaamste Brabantse geslachten in het laat-

³ Groenveld, 'Een notabele frontiere', 25.

⁴ Zie verder hoofdstuk zes.

⁵ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 84r d.d. 25-07-1622.

⁶ NA, NDR inv.nr. 7948, f. 381v d.d. 27-04-1618.

ste kwart van de zestiende eeuw en was sterk Oranje-gezind. Kinderen uit dit huwelijk werden in de Spaanse periode (na 1581) katholiek gedoopt en de familie Beens zou later in de zeventiende eeuw overwegend katholiek blijven. Dit waren dus de 'eerlicke' antecedenten en het sociale milieu van predikant Renesse's tweede vrouw Digna Beens.

Haar broer Christiaan (let hier tevens op de voornaam) was ongetrouwd en woonde als fatsoenlijk jongeman, hoewel hij inmiddels in de vijftig was, nog altijd bij zijn zuster in. Onlangs was hij met meer dan honderd stemmen gekozen tot ouderling.⁷ Er was dus vanuit de gereformeerde burgerij sprake van brede steun voor hem. Verrassend genoeg blijkt er tevens sprake van stevige oppositie: zowel de drossaard, de president als enige andere leden van de magistratuur hadden notabene tegengestemd. Voor zover zij lidmaat waren, voegde de predikant hier nog fijntjes aan toe. In zijn ogen bestond er dus in elk geval gereede twijfel over het protestantse karakter onder de regenten. In het begin van zijn brief opperde de predikant een mogelijke reden voor het politieke verzet: er waren problemen gerezen tussen de magistratuur en de heer van Breda omtrent de commissie van Christiaan Beens als servitiemeester. Later in zijn brief kwam hij hier op terug. Het idee dat dit ambt onverenigbaar zou zijn met dat van schepenen wil hij eigenlijk niet geloven, 'omdat bijkans alle de schepenen ontfangerschappen bedienen'. Renesse toonde zich daarmee een goed observator van de ambtelijke achtergrond van veel van de schepenen, waardoor zij tevens minder aan de stad gebonden waren.

De predikant was daarnaast zelf recent in 'onlusten' geraakt met drossaard Van Aerssen maar dit was door 'entremise' van burgemeester Bruinisse opgelost. Ondanks Beens' geloofsbriefen, beseftte Renesse dat van 'die zijde' (hij bedoelt daarmee de politieke elite c.q. de regenten) zijn zwager niet zou worden genomineerd. Er was dus inmiddels sprake van een serieuze scheidslijn binnen het patriciaat, waardoor patriciabelen (inheemse kandidaten van voldoende statuur) werden geweerd. Er was echter meer aan de hand.⁸

Dat eventuele persoonlijke motieven een rol speelden in de keuze van schepenen vond Renesse een groot onrecht, reden waarom hij zich vervolgens tot raad en secretaris van de prins (en neef) Constantijn Huygens sr. wendde. Beseffend dat zijn eigen voorstaan op familierelaties hiermee op gespannen voet stond, schreef hij daarom in een postscript dat 'de recommandatie is een eerlicke saecke.' Er werd tenslotte niet zomaar iemand aanbevolen, maar een persoon 'die mij wel bekend is.' Nepotisme was in dat geval geoorloofd.⁹ Verder werd vooral het ego van Huygens gestreeld, iets waar deze bijzonder gevoelig voor was. De predikant had het 'volk' vaak horen praten 'over de vriendschap, affectie, ende goede correspondentie van u heer vader' en verwachtte nu van diens zoon hetzelfde - in concreto door zijn zwager in de stadsregering 'te employeren'.¹⁰ Redenen waren hiervoor in overvloed aanwezig: Beens 'is een vande gequalificeerste deser stadt' waarna de bewijzen volgden. Zowel zijn vader als zijn grootvader van moederszijde, waren allebei burgemeester geweest en hadden met eer in deze en andere bestuurlijke capaciteiten de stad gediend, 'getrouw haeren baron, hatende ende gehaet zijnde vande vijant.'

Als trouwe dienaars van de prins van Oranje had de familie Beens geleden onder de gesel van de geschiedenis, waarbij Renesse verwees naar historieschrijver Bor voor het feit dat ze uitgesloten waren geweest van het pardon van Alva: de predi-

⁷ Het getal van honderd dat Renesse hier noemt is overigens aan de hoge kant (zie eerder hoofdstuk zes).

⁸ UBL, Collectie Handschriften, HUG 37: litt. 1 d.d. 26-07-1640.

⁹ Kooijmans, *Vriendschap*, 143-145.

¹⁰ Het onberispelijk functioneren van Huygens sr. vormde een belangrijke bouwsteen voor de reputatie van de familie en de verdere overlevering hiervan, zie: Blom, *Constantijn Huygens*, II, 231.

kant kende duidelijk zijn klassieken. De familiegeschiedenis ging echter nog verder terug. Na de grote stadsbrand van 1535 (hier vergist de predikant zich een jaar – het was 1534), hadden zij geholpen met de opbouw van de stad, en met hun huizen aan de Grote Markt deze mee helpen te ‘vercieren’. Hun erfenis te Breda bestond dus ook uit tastbaar erfgoed. Vader Willem Beens uit een overwegend katholieke familie werd door de katholieke heer Filips Willem niet voor niets als ‘zijn’ burgemeester beschouwd, reden waarom hij hem drie jaar achtereen in functie had gecontinueerd ten koste van Maurits’ eigen favoriet Willem de Hertoghe. Bovendien had Willem Beens het ‘moderne’ Breda vormgegeven: de nieuwe Vleeshal, de Prinsenkade, de Halstraat en de Akkerstraat, die allemaal waren ontstaan in de vredejaren van het Bestand. Tot slot had vriend of vijand niets dan goeds over zijn ouders te zeggen. Ondanks al deze kwaliteiten werd aan diens zoon Christiaan voorbij gegaan.

De beste dienaren voor Zijne Hoogheijt zijn diegenen die onder de vrome, oude borgeren, de gequalificeerste patricij zijn.

Behalve een duidelijke scheidslijn tussen de groep van regenten (de nieuwe politieke elite) en de oude groep van het patriciaat, schetst de predikant dus ook de contouren van een breder geschil: het eigenbelang van de magistraat versus het algemeen belang van de heer van Breda. Belangrijk in het specifiek Bredase geval was dan ook dat het patriciaat Oranjegetrouw was, een belang dat zelfs religieuze scheidslijnen oversteeg getuige de katholieke antecedenten van sommigen zoals vader en zoon Beens. Bovenal ging stedelijke loyaliteit boven enige vorm van partijdigheid, al zagen we reeds eerder in dit hoofdstuk hoe sommige regenten in Breda hier mee worstelden vanwege de diverse identiteiten van de stad. Hoe dan ook, in de ogen van Renesse werd de stad niet geregeerd door de juiste personen als regenten: het eigen patriciaat (de ‘oude borgeren’) werd zelfs bewust tegengehouden. Dat daarnaast het politieke zo persoonlijk was geworden vond hij duidelijk maar wat oneerlijk, echter bovenal omdat het zich deze keer tegen hem en de ‘zijnen’ keerde.

De ‘oude borgeren’, normaliter het hart van het regentenpatriciaat, zagen in Breda door omstandigheden hun route naar de politieke elite dus eerst gedeeltelijk en later geheel geblokkeerd. Op eigen kracht kwamen ze in elk geval niet meer verder, zo bevestigde de predikant tevens met een ander voorbeeld.

Cousijn Buerstede, getrouwt met nichte Backs, is oock een persoon, die tot de regeeringe genoeghsame qualiteijt heeft: ende van sodanige lieden wort men geerne geregeert.

Ook de Buerstedens behoorden tot het inheemse patriciaat zonder vooralsnog tot de politieke elite te kunnen worden gerekend, ook al was er een stuk grond buiten de stad – ‘de Buerstedensche heide’ - naar hen vernoemd.¹¹ In de late Middeleeuwen waren uit haar midden diverse kanunniken gerezen die het kapittel van de Grote Kerk hadden gediend¹²; schepen Balthasar Baldi (1612-24) was getrouwd geweest met Elizabeth van Buerstede. De familie had een duidelijke katholieke oorsprong. Renesse rept begin jaren veertig ook van zekere problemen omtrent de kandidatuur

¹¹ Zie bijvoorbeeld: SAB, ONA inv.nr. 19, f. 131v d.d. 06-08-1600.

¹² Gooskens, ‘De kanunniken’, 57.

van ‘cousin’ Anthonis van Buerstede, mogelijk omdat hij nog geen lidmaat was. De sleutel tot hun doorbraak lag echter, evenals bij een andere katholiek als Willem Beens decennia eerder, in een huwelijksalliantie met leden van de bestuurlijke elite. Anthonis van Buerstede trouwde in 1639 Maria Bacx, dochter van oud-schepen en rentmeester Adriaan Bacx. Twee jaar later wordt hij zelf voor het eerst schepen.

Importregenten

Macht en aanzien zijn niet per se hetzelfde, hoewel ze vaak samengaan. In Breda beschikte de politieke elite in toenemende mate over de macht, terwijl de sociaal-economische elite (het patriciaat c.q. de ‘oude borgers’) over gezag beschikte. De geconstateerde verwijdering tussen deze twee groepen bleef niet zonder gevolgen, zo waarschuwde ook predikant Renesse. Daarmee was hij niet de eerste geweest. Reeds in 1607 had secretaris Van den Corput geschreven dat de burgerij zich niet herkende in haar representanten indien die niet door haar zouden mogen worden gekozen.¹³ Zijn opmerking had weliswaar betrekking op de tienraad, maar in Breda liep de prins door zijn aanstellingsbeleid ten gunste van vreemdelingen een steeds groter risico dat de regenten zich van de stad gingen vervreemden. Terwijl de ‘oude borgers’ van nature aanzien hadden moesten de meeste regenten dit nog grotendeels zien te verwerven, nieuwkomers als zij vaak waren. Zij moesten – zeker na 1637 - hun positie van politieke elite in sociaal opzicht (qua status) zien te veroveren op het patriciaat, een groep met veel sterkere sociale wortels in de stad.

De dominantie van relatieve buitenstaanders onder de lokale schepenen – al had dit in Breda geheel eigen oorzaken - is tevens de hoofdoorzaak voor de slechte pers die de zogenaamde ‘importregenten’ in de generaliteitslanden over het algemeen hebben genoten.¹⁴ Deze vreemdelingen werden beschouwd als baantjesjagers wier protestantisme wezensvreemd was aan de lokale gewoonten en gebruiken, althans zo wilden sommige historici later graag doen geloven. Dat beeld is inmiddels door de historicus Rooijackers aanzienlijk bijgesteld: hun medewerking in een vreemde omgeving bleek juist de garantie voor het voortbestaan van de plaatselijke samenleving.¹⁵

Toch werd in de tijd zelf ook al geklaagd. Jacob Campo Weyerman had eind zeventiende, begin achttiende eeuw weinig op met de Bredase regenten: hij kwalificeerde hen consequent als omhooggefallen middenstanders en ongeletterde types, wier te snelle carrières tot allerlei misstanden leidden.¹⁶ Zij waren, kortom, als bestuurders niet ter zake kundig. Of deze perceptie juist is zal met name in het volgende hoofdstuk worden getoetst, maar feit blijft dat in Breda importregenten langere tijd nodig waren wegens een gebrek aan protestanten van voldoende sociaal aanzien. Tegelijk waren deze mensen lang niet altijd buitenstaanders. Tot de tweede helft van de zeventiende eeuw domineerden op dit vlak de Brabantse uitwijkingen in Breda.¹⁷ Door familiebetrekkingen waren zij vaak aan de regio en of de stad gebonden; daarom dienen zij als inheems te worden geclassificeerd. Desondanks werden ook zij niet altijd voor vol aangezien: in Breda zag men toch het liefst Bredanaars uit de categorie ‘oude borgers’. In de tweede helft van de zeven-

¹³ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 412r-413r d.d. 06-03-1607.

¹⁴ Annard, *Bestuur en bestuurders in Oost Staats-Vlaanderen*, 50.

¹⁵ Rooijackers, *Rituele repertoires*.

¹⁶ Hendricx, ‘De gevluichte hermes’, 77; 79; 82 e.v.

¹⁷ Zie eerder hoofdstuk vier.

tiende eeuw begon het Hollandse element wel toe te nemen, iets dat in de achttiende eeuw zou doorzetten. In het Vlaamse Hulst daarentegen domineerden Hollanders en Zeeuwen onder de vreemdelingen en kwam slechts vijf procent uit het eigen gebied.¹⁸ In Tholen was tussen 1577-1702 niet minder dan 39 procent van de regeringspersonen niet in Tholen geboren.¹⁹

De mate van deze dominantie hing waarschijnlijk af van de bereikbaarheid van de stad in kwestie en van de dichtstbijzijnde gelegen regio: Breda lag in dat opzicht naar alle kanten toe open. Wie verder weg ging – meer westwaarts bijvoorbeeld, als naar Hulst of Bergen op Zoom, of oostwaarts – zal waarschijnlijk eerder zijn blijven hangen omdat deze gebieden qua toegankelijkheid meer afgesloten waren. Deze migratie naar de generaliteitslanden zou er later in de achttiende eeuw wel toe leiden dat de importregenten van weleer zich gingen beschouwen als inheems: nieuw werd tenslotte naar verloop van tijd vanzelf oud, ook een kenmerk van patriciaat. De Bossche pensionaris Anthonis Martini, wiens familie in elk geval niet uit de stad afkomstig was, was een van de eersten die op dit punt in de aanval ging tegen het benoemen van vreemdelingen op magistraatsposten.²⁰ De familie Martini vormt mede daarom een interessant voorbeeld van de groep importregenten.

De gebroeders Willem en Ambrosius Martini waren schepen van Breda eind zestiende en begin zeventiende eeuw. Zij kwamen, zoals velen, uit de Zuidelijke Nederlanden met Breda slechts als tussenstop.²¹ De bestuurlijke band met de baroniestad zou desondanks tot eind zeventiende eeuw voortduren via diverse aanstellingen op generaliteitsniveau, met name in het Staatse leger. Ambrosius Martini was achtereenvolgens auditeur-generaal van het leger (1586), auditeur-militair te Bergen op Zoom (1589) en te Breda na de verovering in 1590.²² Twee van zijn zoons, Lodewijk en Jacques, werden achtereenvolgens te Breda commies van de vivres en ammunitie: Lodewijk in 1617 en Jacques in 1618; hij was reeds auditeur-militair van het garnizoen te Geertruidenberg geweest.²³ Jacques werd later commies van de ammunitie te velde en trouwde tweemaal in Haagse magistratelijke kringen. Van hem is een familieportret bewaard gebleven, waarin de stijgende status van deze familie prachtig wordt weerspiegeld. De eerder in hoofdstuk vijf figurerende Octavianus Martini, procureur-generaal van Brabant, was een kleinzoon van Ambrosius en was met dit ambt in zijn vaders voetstappen gevolgd. De oude connectie met de Oranjes werd evenmin verwaarloosd: Ambrosius' dochter Catharina trouwde Matthias Segers, rentmeester van de domeinen van de prins van Oranje te Veere en Westkapelle.

¹⁸ Annard, *Bestuur en bestuurders in Oost Staats-Vlaanderen*, 52.

¹⁹ Romeijn, *Stadsregering Tholen*, 18.

²⁰ De Meij, *Inventaris familie Martini Buys*, inleiding.

²¹ De herkomst van de Martini's heeft al de nodige hoofdbrekens opgeleverd; het gangbare idee dat zij uit Duitsland komen (zie: De Meij, *Inventaris familie Martini Buys*, 5) lijkt mij niet langer houdbaar. Hun Duitse verblijf eind jaren zeventig van de zestiende eeuw – dit geldt bijvoorbeeld tevens voor mr. Willem Martini, die anderhalf jaar in Frankfurt woonde – was slechts een tijdelijk onderkomen op de vlucht uit de Zuidelijke Nederlanden, waar overduidelijk hun oorsprong ligt. Volgens een door mij in 1997 bij veilinghuis Christie's geraadpleegd manuscript, zou de Bossche tak (later Martini-Buys geheten) terugvoeren op het derde huwelijk van mr. Willem Martini. Hoewel geen van zijn kinderen meer in leven was bij zijn dood in 1629 zou hij, samen met Anna van Wassenaer van Duivenvoorde, drie kinderen hebben gehad: Diederik, Arnoud en Bertha. Arnoud zou rond 1624 zijn getrouwd met jonkvrouw Maria van Rietwijk en als hun tweede kind werd circa 1626 Bernard geboren, die trouwde met jonkvrouw Aletta de Bene (zij stierf in 1680 te Den Bosch). Hun zoon Antonio trouwde in 1683 met Gertrude Buys, van waaruit de Bossche tak zich verder zou ontwikkelen.

²² Zie uitdraai commissieboek Raad van State (1586-1591) aanwezig op studieaal Nationaal Archief.

²³ SAB, ORA inv.nr. 516, f. 13 d.d. 30-01-1617; ibidem, inv.nr. 517, f. 213 d.d. 31-12-1618. Hun moeder stelde zich beide keren borg voor tweeduizend gulden.

De naam Ambrosius werd binnen de familie gekoesterd ondanks, of juist dankzij, de furore die grootvader in Breda zou veroorzaken.²⁴ De in Den Haag carrière makende zoon Jacques vernoemde een van zijn eigen zoons naar hem. Ook deze Ambrosius, die in 1657 werd genomineerd voor het schepenambt te Breda, vervolgde op zijn beurt weer een administratieve carrière bij het leger en werd commiesgeneraal van de ammunitie. In de jaren tachtig werd diens zoon Jacob, die rechten had gestudeerd in Utrecht en advocaat was geworden in Breda, nog tienraad. In 1691 verhuisde hij echter naar Maastricht om daar raadslid, schepen en stadssecretaris te worden. Een stiefzuster van hem, wier man Andries Mathys Hesselt van Dinter (uit een familie die sinds ruim een eeuw tevens tot de Oranje-clïëntele behoorde) later eveneens in een reeks van ambten aldaar werd benoemd, vestigde zich hier eveneens.

De Martinis verdwenen daarmee pas eind zeventiende eeuw definitief uit het Bredase stedelijk milieu om elders in twee steden – Maastricht en Den Bosch – op te duiken. Hiermee zien we aan de ene kant de moeilijkheid van de Bredase situatie en tegelijk het exemplarische voor de ontwikkelingen in de generaliteitslanden. De combinatie van oorlog, religie en economische migratie heeft ogenschijnlijk veel familiesporen uitgewist in Brabant. Wie louter naar één stad kijkt, wat algemeen gebruikelijk is voor eliteonderzoeken, mist als het ware te veel van de sleutelcomponenten omdat de doelgroep zijn leven niet tot die ene stad beperkt: er werd elders getrouwd, gewoond of gestorven. Al deze gegevens zijn vervolgens lang niet altijd achterhaalbaar, hetzij omdat de bronnen er niet zijn hetzij omdat aanwijzingen waar te zoeken ontbreken. Bovendien is het type onderzoek van de prosopografie al tijdrovend genoeg voor één stad, laat staan meerdere tegelijk. Anderzijds was de familie Martini vanwege hun ambtelijke functies al die tijd patriciabel gebleven, ondanks dat grootvader Ambrosius voor het laatst in 1612 in de schepenbank had gezeten. Wie het familiearchief bekijkt komt van deze hele oorsprong helemaal niets te weten.²⁵

Wat in wezen in de gehele regio gebeurde, was een exodus van de succesvollen. Hoewel herleiding van migratiepatronen niet het doel is van deze studie – daarvoor wordt meestal een stad onderzocht en niet een groep - dient vanwege het duidelijke belang wel aandacht te worden besteed aan de belangrijkste tendenzen.²⁶ Typerend voor de Bredase situatie is bijvoorbeeld de familie Van de Brande. Dit was van oudsher een belangrijk geslacht wier naam was ontleend aan een ridderlijk leen in de baronie. Jonker Thomas van de Brande trouwde in de tweede helft van de vijftiende eeuw jonkvrouw Johanna van Goorle en hun dochter, Elizabeth, trouwde met jonker Raes de Daesdonck. In de eerste helft van de zestiende eeuw komen diverse leden van de familie voor in de schepenbank. De Opstand deed Pieter van de Brande besluiten in eerste instantie naar Bergen op Zoom te verhuizen. Zijn zoon Jan schreef zich daar in 1574 in als poorter: in de tweede helft van de jaren zeventig was die zelfs enige malen rentmeester van de stad. De markiezenstad bleek uiteindelijk door de onveilige oorlogssituatie in de hele regio slechts een tussenstop richting Zeeland. Daar groeide de familie uit tot een belangrijke regentenfamilie (onder andere in Middelburg); een van hen bracht het aan het eind van de zeventiende eeuw zelfs tot ambassadeur in Engeland. Behalve concurrentie van import-

²⁴ Zie verderop in dit hoofdstuk.

²⁵ In de index van het familiearchief Martini-Buys op het Rijksarchief te Utrecht komt de plaatsnaam Breda slechts éénmaal voor, ongerelateerd aan het bovenstaande.

²⁶ Over migratie op stedelijk niveau is nog betrekkelijk weinig geschreven met betrekking tot de Republiek; zie verder: Kuyjpers, *Migrantestad*.

regenten, trof het Bredase patriciaat dus al vroeg een proces - of lot - van hervestiging elders. Door migratie raakte de kerngroep dus ook uit zichzelf uitgedund.

Aan de andere kant zorgde dit tevens voor nieuwe banden. Een Bredase familie die in de zestiende eeuw diverse tienmannen voortbracht, Huybrechts, bleek in Dordrecht als regent en kooplieden in de zeventiende en achttiende eeuw onder de naam Van den Brandeler veel succesvoller en werd in de negentiende eeuw zelfs geridderd. Van hun afstamming gaven zij desondanks blijk door de aankoop in 1675 van de hoeve 'De Blauwe Kei' in de buurt van Breda voor fl. 18.750.-. door Franchoys van den Brandeler.²⁷ Ook van deze familie is weer een fraai familieportret bewaard gebleven, daar waar we dit voor Breda moeten ontberen. Gebrekkige familieoverlev(er)ing tastte dus wel degelijk het cultureel erfgoed aldaar aan.²⁸ Wat verder opvalt, is het maatschappelijk succes van deze en andere families: het motto van Jan van de Brande was niet voor niets "Adversa Ervdiunt" (door tegenslag overwonnen). Johannes van den Brandeler, oud-burgemeester van Dordrecht, was in 1720 een van de twee erfgenamen van de tweede vrouw van de Bredase stadhouder Johan van Goor. Deze connectie ging terug op een andere belangrijke regentenfamilie in de regio: Crillaerts uit Geertruidenberg.²⁹

Het patriciaat van Breda werd aldoende in de loop van de tijd enerzijds een veel vluchtiger groep waar families kwamen en gingen, maar tegelijkertijd een wier invloed reikte tot ver buiten de stadsmuren. Dit kwam mede omdat de stad zelf als Oranjebezit in zo'n hoog aanzien stond. De term stedelijk patriciaat is in dit geval dan wellicht ook misleidend; er was eerder sprake van een Brabants patriciaat, met vertakkingen in diverse Zuidhollandse steden. Het lot van de diverse steden en hun elites was hier in sterke mate met elkaar verbonden: dit gold zowel de Brabantse uitwijkingen, als de latere importregenten wier bestuurlijke carrières over diverse steden van de generaliteitslanden valt te traceren.³⁰ Van het Bredase patriciaat kan zelfs zonder veel overdrijving worden gezegd dat het succesvoller was als exportproduct dan als inheemse elite. Naast de oorspronkelijk door religie ingegeven vlucht, die overigens deels ook economisch was gemotiveerd ter behoud van de maatschappelijke positie, is vanaf eind zeventiende eeuw namelijk een nieuwe stroom waarneembaar.

Een tak van de Bredase familie Van Rijkevorsel, die patricisch genoeg was om in de zeventiende eeuw een burgerkapitein en advocaten te leveren, trok als een van de eersten weg. Zij deed dat waarschijnlijk in respons op een algehele verslechtering van de economische vooruitzichten, mede onder invloed van een toenemende militaire dreiging door de oorlogen met Frankrijk. Onder een andere naam en op een andere plaats zou men in de negentiende eeuw volgens katholieke principes op ethische wijze gaan ondernemen.³¹ Hun eigen geloof als kenmerk van de eigen identiteit bleef dus. De Van Lanschots, met maar liefst vier Bredase regenten in hun midden begin zeventiende eeuw, behielden hun familienaam maar trokken ook weg: naar Den Bosch, om daar succesvol te gaan bankieren. De familiegeschiedenis laat men zodoende pas aanvangen in 1737 met de oprichting van de gelijknamige firma.³² De achttiende-eeuwse Rotterdamse verzamelaar van naturalien Jan

²⁷ Brekelmans, 'De hoeve "De Blauwe Kei" te Breda', 58.

²⁸ Zie eerder hoofdstuk tien.

²⁹ Johan van Goors tweede vrouw was Anna Crillaerts; Johan van den Brandelers moeder was Margaretha Crillaerts. Zie verder: SAB, ORA inv.nr. 577 f. 61

³⁰ Zie eerder hoofdstuk zes.

³¹ Van Keulen en Sprenger, *Inventaris Van Rijkevorsel*.

³² Govers, *Het geslacht en de firma F. van Lanschot*, 1-4.

Snellen ('thans is hij nauwelijks meer bekend'), was in de negentiende eeuw bekend genoeg, dat zijn collectie over diverse Nederlandse musea is verspreid waaronder Boymans van Beuningen en het Rijksmuseum. De familienaam ging later over tot Snellen van Vollenhoven, maar hij was wel degelijk een nazaat van de Bredase regentenfamilie Snellen.³³ De familie Van Goor te Breda kreeg door vererving in de loop van de achttiende eeuw de naam Oosterlingh.³⁴

Familiegeschiedenissen vertellen dus zelden het hele verhaal.³⁵ Behalve dat informatie bewust wordt achtergehouden of opgeklopt en eliteonderzoek zich naar tijd en plaats altijd beperkt, waardoor vanzelf zicht op het grote geheel ontbreekt, kampt het onderzoek in Brabant bovendien met een zeer specifiek probleem: door het oorlogsverloop verdwijnen en verschijnen families vaak uit het niets. Terwijl de regenten in Breda onder invloed van de politieke reformatie juist steeds herkenbaarder werden, boette het patriciaat ogenschijnlijk aan belang in. Belangrijke regentenfamilies uit de zestiende eeuw als Van Baerle, Montens, Van den Broeck, Van den Corput of Wachmans ruimen vroeg of laat het veld (zie tabel 4.5). Jacob Wachmans - 'een out borgers soon' - werd in 1645 genomineerd maar pas vijf jaar later schepen, alvorens korte tijd later te overlijden.³⁶ De laatste keer dat iemand van zijn familie schepen was geweest, was ruim een halve eeuw eerder in 1593. De diverse nominaties van diens broer Pieter in de jaren vijftig en zestig van de zeventiende eeuw, tonen eveneens aan dat in hun duidelijk een patricische familie werd gezocht en gevonden. Pech achtervolgde hen echter.

De familie Wachmans bood - zeldzaam genoeg - en het een (generatielange aanwezigheid in de stad) en het ander (protestantisme), maar speelde na 1637 desondanks geen rol van betekenis meer in de stedelijke politiek. De oorlog plus het achterblijven in Breda, als een van de weinigen, had het sociaal vermogen van deze familie zwaar aangetast. Patriciaal bleef men desondanks, getuige ook nog het kortstondige schepenschap eind zeventiende eeuw van Jacob Wachmans. Het derde huwelijk van zijn vader in 1645 met Johanna Brasser bleek echter van groter belang. Zij kwam uit een belangrijke Schiedamse familie (en een die prominent was vertegenwoordigd in de Haagse bureaucratie). Hun zoon Anthonis verzette dan ook de bakens naar deze stad, waar hij in 1689 fabrieksmeester werd en in 1695 weesmeester. Ook de familie Roelants, prominente kooplieden te Breda in de tweede helft van de zeventiende eeuw en tienraden, zette in de achttiende eeuw in Schiedam de stap naar het regentendom.³⁷

Het Bredase patriciaat hield in de loop van de tijd ontegenzeggelijk steeds minder families over maar dat wil niet zeggen dat er geen continuïteit was: het was slechts de politieke elite die moeite had zich staande te houden. Die gaat echter vaak verscholen onder een andere familienaam vanwege vererving in de vrouwelijke lijn: samen met patronage, was het trouwen van een dochter van een regent tenslotte de kortste route naar de plaatselijke schepenbank. De naam Bacx keert na 1637 bijvoorbeeld niet meer terug in de magistraat, maar het waren juist hun huwelijken

³³ Te Rijdt, 'Een 'nieuw' portret', 29.

³⁴ Korteweg, *Thomas Ernst van Goor*, 15.

³⁵ De Neve, 'Regenten, aristocratisering en genealogie', 128; 135-136. De Hollandse regentenfamilie Assendelft probeerde bijvoorbeeld later in de negentiende eeuw zijn superioriteit ten opzichte van andere families juist te ontleen aan de zestiende-eeuwse adellijke oorsprong van de Assendelfts uit Breda.

³⁶ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 160r d.d. 08-10-1645.

³⁷ Johan was tienraad van 1665-1668 en Roeland van 1685-1686. Zie verder: Roelants, *Gulden boek van Schiedam*.

binnen deze familie die Willem Beens en Anthonis van Buerstede hun intrede bezorgden tot de politieke arena.

Burgerwacht

Een van de belangrijkste terreinen waar het sociale verschil tussen ‘oud’ en ‘nieuw’ binnen het patriciaat nader tot uiting kwam betrof de burgerwacht. Het wachtlopen was een van de belangrijkste plichten waar elke burger zich aan had te houden; als frontierstad was regeling hiervan in Breda van een nog groter belang dan elders. Na het uitbreken van de Opstand, werden door de landsheerlijke autoriteiten uit voorzorg her en der garnizoenen in de steden in Brabant gelegerd: die zouden een cruciale rol spelen in de strijd tussen calvinisten en katholieken.³⁸ Veel Brabantse steden werden in de jaren zeventig van de zestiende eeuw getroffen door zogeheten furie’s, waarbij de troepen aan het muiten sloegen en zo de politieke ontwikkelingen mede bepaalden. Breda werd in 1577 enige tijd bezet gehouden door zes vendels Duitse landsknechten onder aanvoering van Frondsberg.³⁹ Na hun afgedwongen vertrek, besloot men in Breda een eigen burgerwacht op te richten bedoeld ‘tegen alle invasiën, ende periculen vande wederparthije’. Hiermee liep men overigens vooruit op de desbetreffende bepaling in de Unie van Utrecht (1579).⁴⁰

Bredanaars namen aldus hun eigen verdediging ter hand. De kwestie van loyaliteit van de burgerij was in dat opzicht van cruciaal belang: andersgezinde, gewapende burgers binnen de stadsmuren was namelijk de kortste weg terug naar een Spaanse overheersing. Na de val van Den Bosch in 1629, was ontwapening van haar burgerij dan ook de grootste zorg van de gedeputeerden van de Staten-Generaal. Binnen twee maanden werd aan de Staten-Generaal bericht ‘dat de genegentheden van de burgerijen meerder sijn streckende totten con: van hispanien, als dese landen’.⁴¹ In tijden van oorlog vervaagde het onderscheid tussen soldaten en burgerij echter: men vond dan ook dat de Bossche burgerij zich tijdens het beleg meer als soldaten had gedragen. Het feit dat zij nog altijd gewapend was, baarde de gecommiteerden dan ook grote zorgen:

sulcx dat in corten tijt naer alle apparentie (ingevalle u ed: grootm: daerijnne nijet en versiet) de stadt, die met soo heerlijcken victorie is veroverd, voorseker verlorien sal gaen, ja eerder als men dencken soude, ofte sal tenminsten in soodanigen ellendigen bloetbat geraken, dat die geheel ende al, de Ciciliaensche vesperen, ofte de Parijsche barricades gelijck sal sijn.

Mede daarom betrof het in Brabant (in tegenstelling tot in Holland) bij de burgerwacht om nieuw op te richten burgercompagnieën en dus geen voortzetting, weliswaar door middel van een reorganisatie, van de bestaande schuttersgilden.⁴² Zelfs werd in Breda niet met deze katholieke gilden samengewerkt, zoals in Den Bosch nog wel het geval was. De burgervendels waren dus pure noodzaak, per wijk georganiseerd en met een defensieve taakstelling: met het stadhuis als epicentrum, werd

³⁸ Zie voor Den Bosch: Kuijjer, *'s-Hertogenbosch*, 476-509.

³⁹ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 27-31.

⁴⁰ Knevel, *Burgers in het geweer*, 104.

⁴¹ NA, ASG, Lias Loopende inv.nr. 4955: brief W.J. Pessersz. en Zeger Bogaardt uit Den Bosch d.d. 06-12-1629. Zie verder: Gudde, *Vier eeuwen garnizoen*, 117-118. Voor de kwestie van ontwapening van katholieken, zie ook: Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 114.

⁴² Knevel, *Burgers in het geweer*, 92-99. Ook in diverse Hollandse steden als Den Haag en Dordrecht bleven de oude schuttersgilden overigens apart bestaan.

voortaan de nachtwacht waargenomen. De verplichting tot bewaking en verdediging van de stad gold in principe alle weerbare mannen.

Aankankelijk werden er vijf vendels geformeerd onder aanvoering van de drossaard als kolonel, die dit in rang altijd zou blijven, met verder jonkheer Jan van Assendelft, jonkheer Jan van Brecht, Godevaart Montens en Willem Jaspar Wiltens als kapiteins. Onder de vaandrags lag het sociale milieu dichterbij de burgerij.⁴³ Binnen een jaar werd geconstateerd dat de aanstelling van een wachtmeester en een provoost vereist was om beter orde te houden: de vijf vendels bleken te groot om gezamenlijk de ronde mee te doen. Hierom werd tevens besloten over te gaan op acht vendels plus een van jonggezellen. De jonge gezellen waren in de Bredase geschiedenis overigens geen onbekende.⁴⁴ Als wachtmeester of burgermajoor werd in eerste instantie Wiltens verkozen, maar toen deze aangaf iets anders te willen gaan doen - '(Wiltens gaat brouwen soo men verstaet)' - werd omgekeken naar iemand met militaire ervaring. Eens te meer zien we hoe Bredanaars al vroeg de voorrang gaven aan hun eigen beslommingen, in plaats van algemene dienstbaarheid. Tegen fl. 45.- per maand werd de wachtmeester van Antwerpen, Isaak Coebels, bereid gevonden zijn kennis en vaardigheden op de Bredase vendels over te brengen. Een jaar later werd al weer iemand anders aangenomen, die vervolgens niet kwam opdagen.

De beginjaren van de Bredase burgerwacht verliepen zodoende verre van vlekkeloos. In 1581 streden de vendels onder aanvoering van Godevaart Montens weliswaar heroïsch tegen de Spaanse inval, maar tevergeefs: een van hun kapiteins, schepen Hendrik Feckens, verloor daarbij zelfs het leven. In de daaropvolgende periode werd de 'ordre op de wacht' vrijwel jaarlijks vernieuwd ten teken van het grote algemene belang dat met de verdediging van de stad was gemoeid.

Vrij snel na de Staatse verovering in 1590 werden er twee tafels aanschaf voor in de 'vreuchdendaelse camer' voor de burgerkrijgsraad en in juni van dat jaar werden nieuwe burgerkapiteins gekozen.⁴⁵ In zijn brieven met de nominaties van schepenen stuurt drossaard Bernuy ook herhaaldelijk hun nominatie mee. Dit laatste duidt er op dat de heer van Breda, in elk geval tot eind zestiende eeuw, de officieren verkoos. Begin 1599 werd voor de inmiddels zes compagnieën door de domeinraad een nieuw kiesreglement opgesteld.⁴⁶ Voor de drie afgaande kapiteins zouden door de drossaard, schout en burgemeesters zes kandidaten aan de magistraat worden voorgelegd waaruit de schepenen er drie mochten kiezen. Dit was een reactie op een besluit van de magistraat een jaar eerder. Toen was besloten de drie afgaande kapiteins te vervangen door drie nieuwe uit een zestal door de zes burgerkapiteins bij de magistraat voor te dragen personen.⁴⁷ Deze vorm van coöptatie werd door hen verdedigd door te wijzen op het grote belang van goede en vaste officieren voor de veiligheid van de stad: ervaring had bovendien geleerd dat zij het best gekozen konden worden door oud-kapiteins. De onderlinge samenstelling van de kapiteins was inmiddels meer overeenkomstig het corpus van regenten in de stad. Tegelijk waren nog enkele hoge functionarissen van de domeinraad als schout Pel-

⁴³ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 274 e.v. (extract uit Buysens' boek). Hun namen: Guillaum de Vos, Merten Frans Beens, Anthonis Franssen, Cornelis Beens en Anthonissen Adriaen Oirtmans en Cornelissen Janssone van Baert (wrs. Van Baerle) als opper provoost.

⁴⁴ Van Goor, *Beschryving*, 287.

⁴⁵ SAB, OSA inv.nr. 540: stadsrekeningen 1590, fol. ccvii; fol. cliii verso.

⁴⁶ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 11r: d.d. 07-03-1599.

⁴⁷ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 436r: d.d. 06-03-1598. Zie ook: SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1597-1602, fol. lviii d.d. 06-03-1598.

grom en rentmeester Bacx kapitein. De weinig brede keus onder de calvinisten voor regenten (en dus ook als burgerkapitein) zorgde voor geheel nieuwe problemen:

Ende alsoe ick dagelijck hoe langher hoe meer bemercke, dat de tegenwoordighe capitajne vande borgherije mits heuren langdurighen continuelen dienste, gans en geheel verslappen. Dat oock de wachten der borgheren mits de voirsz. nonchalance genoehsaem tot niet coemen.⁴⁸

Drossaard Bernuy vond het veiligheidshalve dan ook beter om andere kapiteins te kiezen. De ontstane problemen waren echter deels van onvoorziene aard: mr. Hendrik van der Haghen was te zwak om te waken en Jacob Abrahams zat 'daechgelijcx met het flersijn'.⁴⁹ Zo bleef het dus tobben met de burgerwacht in Breda, ditmaal vanwege gezondheidsproblemen.

De permanente staat van paraatheid bleek eveneens moeilijk vol te houden. Weliswaar dienden alle weerbare mannen zich onder de wapenen te begeven, maar in de praktijk ontstond er in de periode 1590-1625 al gauw een tweedeling. Dit begon allereerst met de verzoeken voor vrijstelling van het wachtlopen. De leden van de magistraat genoten die vrijdom uit hoofde van hun functie, evenals de griffier en de secretaris van de stad.⁵⁰ Minder duidelijk is waarom tevens de organist van de Grote Kerk, Libert Wernouts Popta, in 1607 vrijdom kreeg verleend.⁵¹ Uit een later verzoek van grafmaker Reynier Reinierssen blijkt dat alle functionarissen van de Grote Kerk - op hemzelf na - waren vrijgesteld. De achterliggende reden voor zijn aanvraag was echter meer dan legitiem: de mogelijke uitbraak van 'een contagieuse siekten ende andere groote sterfte', waardoor hij dag en nacht graven zou moeten graven terwijl de tweede grafmaker oud en invalide was.⁵² Dat andere hooggekwalificeerde personen als rentmeesters om vrijdom verzochten en die ook kregen, behoeft evenmin te verbazen.⁵³

Ook op een ander front zat het niet mee. In 1617 constateerde de magistraat dat veel burgers en ingezetenen niet over wapens beschikten. Daarom werd eenieder manspersoon van 18 jaar en ouder gelast zich binnen twee maanden van behoorlijke wapens te voorzien.⁵⁴ Wie hier niet in slaagde, verbeurde zes gulden aan zijn compagnie 'ende sullen hem van stadswegen wapenen tot sijnen coste thuijs gesonden worden.' Het stond overigens elke wachtplichtige vrij zich aan zijn burgerplicht te onttrekken, zo lang hij maar zorgde voor een andere bekwame waker. Dit laatste bleek daarentegen niet bepaald bevorderlijk voor de eendracht onder de stedelijke gemeenschap. In 1622 schrijven de kapiteins dat in 'dese dangereuse tijden' een aanschrijving van de prins zeer gewenst is dat 'alle de burgers van wat qualiteyt die sijn ... op haer beurte een ijeder onder sijn vaendel op de wachten sullen compareren'.⁵⁵ Gebleken was dat 'sommige burgers onder d'een ofte d'ander fri-

⁴⁸ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 7r-v: brief Bernuy d.d. 22-02-1598.

⁴⁹ Ibidem, f. 8r: brief Bernuy d.d. 08-03-1598.

⁵⁰ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 437r-v: d.d. 19-06-1606.

⁵¹ NA, NDR inv.nr. 8013, f. 235 d.d. 02-08-1607; 29-07-1613.

⁵² NA, NDR inv.nr. 8001, f. 451 e.v. d.d. 04-05-1640.

⁵³ Ibidem, f. 443r: d.d. 20-03-1623; Pieter uijt Mattemburch. Zijn verzoek lijkt ingegeven te zijn door het feit dat rentmeester A. Bax tevens vrijdom bezat.

⁵⁴ SAB, OSA inv.nr. 12: AM 1612-24, f. 121 d.d. 25-06-1617.

⁵⁵ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 439r: d.d. 12-04-1622: brief van J. van Aerssen, kolonel van de burgerij; verder ondertekend door de hopluiden Jan Goverts vande Raeck, Mauris de Heraugieres, Isaack van Son, Anthony Wachmans, Adriaen van den Berche, Adam Goris Goeijaerts.

voel pretext haer gerne den gemeenen last van alle d'andere burgeren soudent ontrecken'. Het instemmen met dergelijke individuele verzoeken zou desastreuus zijn

alsoo anderssints onder de rest vande burgerij soo groote oneenicheijt (naer wij alreede verstaen) sal comen te rijzen, (den eenen burger hem soo goet houdende als den anderen) dat het ons onmogelijck sal sijn de nootelijcke gerequireerde order opt'stuck vande wachten t'onderhouden.

Slechts sommige van de gekwalificeerde, personen op hoge leeftijd of mensen die vanwege hun beroep tijdelijk niet konden was het toegestaan een waker aan te stellen. Iemand geheel van de wacht te ontslaan 'en can de gelegentheit des tijts, noch de verseeckerheit der stadt, ende veel min de nodighe eendracht ende ruste der burgeren geensints lijden.' Een van uitzonderingen betrof in elk geval de commies van de vivres en ammunitie, Jacques Martini, wiens capaciteit elders nodig was.⁵⁶ De heersende onzekerheid van dat moment, de veiligheid van de stad plus de eendracht en rust onder de burgers noodzaakten volgens de burgerkapiteins een streng optreden zonder onderscheid des persoons. Maurits kon niet anders dan instemmen met de suggestie van zijn drossaard voortaan niemand meer exempt te laten zijn behalve de leden van de magistraat en de griffier en de secretaris, tenzij voor een goede waker werd gezorgd.⁵⁷

Al gauw kregen diverse individuen als rentmeester Mattemburgh en de organist hun vrijdom weer terug.⁵⁸ De prijs voor een substituut als waker fluctueerde in de loop van de oorlog alsof het gevarengeld betrof. De meesteressen van het begijnhof betaalden oorspronkelijk zes, toen zeven en vervolgens acht gulden om van hun plicht af te zijn.⁵⁹ Kapitein Johan Verhoeven maakte het in 1624, vlak voor aanvang van het beleg, wel erg bont door 'in dese dangereuse tijden' fl. 22.-. van hen te vragen! Dit ging zelfs de prins te ver, die wilde dat de drossaard voor deze vorm van afpersing een stokje stak.⁶⁰ In hem blijkt tevens de verschillende achtergrond van de burgerkapiteins. Hij was geen regent maar in 1612 wel tienraad geweest; verder stond hij vooral bekend als pachter van de windschorsmolen. Van de Bredase burgerwacht als element van stedelijke integratie lijkt tot 1625 al met al geen sprake te zijn geweest; eerder was er toenemende onenigheid. Na de overgave van de stad werden aan de Infanta acht vendels gepresenteerd, ten verdere teken dat men terug was bij af. Voor het overige is over de Spaanse jaren opnieuw weinig bekend.

Om de burgerwacht na 1637 uit het slop te trekken was duidelijk daadkrachtiger leiding nodig dan voorheen. Voortaan werden dan ook door de domeinraad de benoemingen tot wachtmeester gepleegd, al was dit waarschijnlijk eerder ook al het geval geweest. Deze positie werd langere tijd bekleed door leden van de familie Van der Mijl, nazaten van de katholieke Boudewijn van der Mijl die in het laatste kwart van de zestiende eeuw herhaaldelijk schepen en burgemeester van de stad was geweest.⁶¹ Van het geslacht Van der Mijl(e) wordt wel gezegd dat het Dordts

⁵⁶ Ibidem, f. 449r d.d. 11-05-1624.

⁵⁷ Ibidem, f. 441r: ordonnantie Maurits d.d. 14-04-1622.

⁵⁸ Ibidem, f. 443 e.v.

⁵⁹ Ibidem, f. 444r-v niet gedateerd, maar van circa 1623.

⁶⁰ Ibidem, f. 447 e.v. d.d. 14-03-1624 en 04-05-1624.

⁶¹ Ibidem, f. 482 e.v. d.d. 17-10-1637: majoor en wachtmeester Dirck van der Mijl; daarna, wegens diens indispositie, zijn zoon (Anthonie): idem, f. 485r-v d.d. 21-06-1653; na diens dood volgt weer een Dirck: idem, f. 488r d.d. 09-09-1660.

was, maar gedurende een eeuw vormde Breda tevens een belangrijk steunpunt.⁶² Opnieuw zien we ook weer de lange arm van het Oranje-patronaat, in het bijzonder onder het middenkader: de familie Van der Mijl diende deze hoogadelijke familie al halverwege de zestiende eeuw.⁶³

Latere benoemingen voor wachtmeesters wijzen eveneens op relatieve buitenstaanders. Carolus van Renesse gaf vanaf 1663 bijna vijftig jaar leiding aan de schutterij.⁶⁴ Hij was een zoon van de predikant Lodewijk van Renesse en eerst eind jaren vijftig diaken en armbezorger van de stad geweest en later enige tijd collecteur van de stadsbieraccijns. Dit laatste ging hem echter minder goed af; hij moest geld van zijn familie lenen om het slot van zijn rekening aan de stad te voldoen. Ondanks het traktement van iets meer dan vierhonderd gulden als collecteur, waren belastingen een riskante vorm van belegging voor de brede burgerij waartoe ook predikanten en hun familieleden behoorden.⁶⁵ Een andere zoon van de predikant, Constantyn, was in de jaren zeventig secretaris te Eindhoven (een ander Brabants domein van de Oranjes) en getrouwd met een dochter van schep en Jacob Drabbe – wederom een bevestiging van de werking van cliëntelisme. Nog een derde zoon werd klerk van de secretarie van de Staten van Holland en advocaat bij het Hof van Holland.

Verzoeken om vrijdom blijven de meest betrouwbare bron voor wat betreft het weinig populaire want verplichtende karakter van de burgerwacht. De betrokkenheid van de burgers daalde zelfs in plaats van dat zij toenam: hele beroepsgroepen vroegen nu om vrijstelling, zoals de ‘orde’ van advocaten in 1655. In hun argumentatie verwezen zij naar de ordonnantie van Maurits uit 1592 ‘int heedtste vanden oorloghe’ dat niemand behalve de magistraat vrij was. Het was echter niet zijn wil of intentie geweest de privileges van de advocaten daarmee voorgoed aan te tasten. Vervolgens wezen zij op de privileges aan advocaten gegeven bij de stichting van de Leidse universiteit. Daarnaast waren er nog de statuten van de Illustre School, die betrekking hadden op de immuniteit van de studenten (lidmaten) van alle illustre scholen.⁶⁶ In een postscriptum sloten de doktoren van de stad zich eveneens hierbij aan.⁶⁷ Voor het gemak vroeg men maar tegelijk om vrijdom van de honderdste penning! Of hun poging is geslaagd, blijft onduidelijk; een van de advocaten, Johan van Laarhoven, vroeg bijvoorbeeld later tevens apart om vrijdom.⁶⁸ Uit een soortgelijke gezamenlijke petitie van 1720 blijkt in elk geval dat de advocaten meenden exempt te zijn van compositiegelden, dit vanwege hun vrijdom.⁶⁹ Ook Johan de Bruyn, meier en rentmeester van Thorn, werd evenals zijn voorgangers in die functie vrijdom verleend.⁷⁰

Na 1637 staat tevens een andere bron ter beschikking voor wat betreft de activiteiten van de burgerwacht: de notulen van de krijgsraad. Wie deze leest, komt tot diverse observaties.⁷¹ In de eerste plaats over de onderlinge rolverdeling. ‘Den maior

⁶² Van Nispen, *De gouverneurs van Willemstad*, 31-39.

⁶³ Delen, *Hof Willem van Oranje*, 124.

⁶⁴ Na het overlijden van Dirck van der Mijl wordt Joost Braet benoemd: NA, NDR inv.nr. 8001, f. 490r-491r d.d. 24-08-1661; na diens overlijden Carolus van Renesse: idem, f. 493r-494r d.d. 15-09-1663; na diens overlijden Anthoni Heijmans: f. 495r-v d.d. 16-12-1687; na diens overlijden Cornelis Gronsveld: idem, f. 496r-v d.d. 15-10-1688.

⁶⁵ SAB, ORA inv.nr. 538, f. 356v-358 d.d. 17-12-1667; ibidem, inv.nr. 539, f. 263 d.d. 02-12-1669.

⁶⁶ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 455r-v uit 1649: ondertekend door J. Cools, J. Laarhoven, J. van Vliet, A. Lipsius en F. a Renesse.

⁶⁷ Hun namen: M. Rijers, J. Montens, B. van de Cruyce.

⁶⁸ ibidem, f. 462 niet gedateerd, maar van 1663: hij wil tenminste ‘gratie’.

⁶⁹ SAB, ONA inv.nr. 549, akte 55 d.d. 08-12-1720.

⁷⁰ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 457 e.v. d.d. 07-06-1650.

⁷¹ SAB, Archief van de burgerkrijgsraad inv.nr. 1: notulen 1654-1733.

vande borgere aen te seggen dat hij inden krijchsraet metten secretaris onderaen de taeffel moet sitten ende dat den maior mette capiteijnen niet en opineert, maer alleen executeur is van haer resolutien.⁷² De gouverneur van het garnizoen had het in dit gremium voor het zeggen. De rol van de compagnieën in de tweede helft van de zeventiende eeuw bij de handhaving van de openbare orde en veiligheid, nam door de reductie van het garnizoen na 1648 echter toe. Groeiende onderlinge one-nigheid tussen de burgerlijke en militaire overheden lijkt daarvan het gevolg te zijn geweest. Meest frequente klacht betrof desalniettemin het gebrekkige waken door de burgers zelf. De notulen staan vol met ruzietjes over personen die meenden vrij te zijn van het wachtlopen of die geen geld voor een substituut wilden betalen, iets wat burgerkapiteins moesten aandragen en telkens zien op te lossen. Daarnaast lijkt wangedrag van de vendels op straat niet ongebruikelijk te zijn geweest. Uit het oogpunt van veiligheid en in het donker van de avond was een vechtpartij gauw begonnen. Jonge kapiteins en hun kornuiten voelden zich gewapend en al heel wat - al waren zij geen loslopende vigilantes. Hoewel zij formeel slechts wapenstukken dienden te hebben, klaagde de gouverneur er begin 1687 over dat zij inmiddels ook over schietwapens beschikten.⁷³

Wellicht om een eind te maken aan de constante strubbelingen tussen de burgerij en de militairen kwam gouverneur Weibnom in 1687 met een opmerkelijk voorstel: een nieuwe regeling voor de patrouilles in de stad, waarbij militie en burgerwacht voortaan gezamenlijk zouden opereren.⁷⁴ De patrouilles begonnen om tien uur 's avonds tot de volgende morgen bij het slaan van de 'ravelijn'. Men verzamelde bij de Vleeshal met vier man van elke partij. Daar werden door een sergeant van de hoofdwacht de orders van de kapitein (van de wacht) bekend gemaakt en de route. De patrouilles werden vooral gewaarschuwd aan niemand 'molestatie' toe te brengen - de oorzaak van veel problemen in het verleden - hetzij door soldatenmilities aan de burgerij of door de burgerwacht aan de militairen. De nieuwe opzet was, zoals wel vaker in het verleden, in de eerste plaats erop gericht dergelijke problemen te voorkomen. Door de burgerwacht werd het plan echter geheel anders opgevat, namelijk als een poging tot opheffing. Niets meer of minder dan hun eigen voortbestaan stond nu plotseling op het spel. Oude privileges van een in hun ogen succesvol instituut ter verdediging van de stad bij nacht en ontij - 'oock met goet en bloet' - werden nu met verve verdedigd. Gezamenlijke patrouilles hadden in het verleden vaak geleid tot 'misintelligentie ofte onverstant' in plaats van de gewenste verbetering van de onderlinge relaties.⁷⁵ In allerijl werd daarom een zware delegatie - de beide burgemeesters, twee schepenen en twee tienmannen - naar griffier Schuylenburg in Den Haag gestuurd om dit te voorkomen en moest zelfs de prins er aan te pas komen.⁷⁶ Een subsidiaire rol in dit alles lijkt het feit te hebben gespeeld dat het stadhuis tevens als wachtlokaal werd gebruikt door de burgerkapiteins, die voortaan militaire zeggenschap op hun eigen terrein zouden hebben moeten te dulden.⁷⁷

⁷² SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 4: d.d. 27-04-1639.

⁷³ SAB, OSA inv.nr. 35: NM 1683-1687, f. 204v-205 d.d.

⁷⁴ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 467r-468r d.d. 05-02-1687.

⁷⁵ Men was hier onder andere in 1672 tijdelijk toe overgegaan, zie: Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 135.

⁷⁶ SAB, OSA inv.nr. 35: NM 1683-7, f. 222v e.v.

⁷⁷ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 470r-v niet gedateerd maar van 1687. vergelijk, idem folio 471v: 'N. eijndelijck naerdat ick hadde getemoingeert dat de wachten afgeschafft souden worden, ben ick versocht geworden vande magistraet, doch te willen bij sijn Hoocht. en hooch Edt. Intecedeeren, dat ze ter minsten eenige weijnige wacht op het stadhuijs mochten hebben, sonder patrouilleeren, om in tijt van brant of noot sich daarvan te cunnen bedienen, tgeen met weijnich menschen, ende die onbequamst sijn soude cunnen gedaen werden, ende daerdoor gepreveni-

De gelegenheid werd desalniettemin te baat genomen voor het doorvoeren van wijzigingen die mogelijk ook een verandering in de sociale positie van de burgerwacht reflecteren. Kapiteins kregen tot dan toe na afloop van hun driejarige aanstelling altijd negentig gulden traktement uitbetaald. Met ingang van 1687 veranderde dit. De compositiegelden (de opbrengsten uit boeten voor het niet-waken en allerlei bijkomende overtredingen) waren tot dan toe voor de kapiteins geweest, wat hun ambt er ongetwijfeld des te aantrekkelijker op maakte. Voortaan waren deze voor de stad bestemd waaruit de kapiteins op hun beurt jaarlijks honderd gulden traktement zou worden betaald. Wel dienden zij dan verdere kosten - speciaal 'verteeringe' (maaltijden) - voor eigen rekening te nemen.⁷⁸ Vanaf 1689 verleende de heer van Breda bovendien de vrije hand aan de magistraat in de verkiezing van de burgerkapiteins, waarmee waarschijnlijk de rol van de drost als aangever definitief kwam te vervallen. Voortaan deed de burgerkrijgsraad de nominatie, waarop alle oude kapiteins konden worden afgezet of herbenoemd of tot de verkiezing van enkele nieuwe kon worden overgegaan.⁷⁹ Reeds in 1658 had het stadsbestuur zelf bepaald dat burgerkapiteins voortaan door de gehele krijgsraad dienden te worden genomineerd en niet langer door de kapiteins alleen.⁸⁰ Dit bracht tegelijk een aanmerkelijke wijziging in hun samenstelling mee.

Tot 1625 werden beduidend meer niet-schepenen burgerkapitein dan andersom: 31 om 9. In de Spaanse periode lag dit half om half (11 om 10): het vluchten van een groot deel van de burgerij had de keuze aanzienlijk uitgedund. Schepenen hoefden uit hoofde van hun functie weliswaar geen wacht te lopen, maar in deze periode kwamen zij daar niet onderuit. Na 1637 zien we voor het eerst dat met enige regelmaat burgerkapiteins op enig moment later schepen worden. Deze groep gaat gelijk op met de groep (oud-)schepenen die dit ambt bekleedden: 23 om 22. De grootste groep (70 personen) valt echter opnieuw grotendeels buiten de politieke elite, al zitten hier wel tienraden en familieleden van regenten bij. Met name vanaf de jaren zestig werden echter nauwelijks meer regenten benoemd. Het is ook van daarna dat er weer een enkele katholiek opduikt als Hendrik Gobbings in 1663. Bijna iedereen hield het bij een eenmalige termijn van drie jaar: uitzonderlijk was de viervoudige en drievoudige achtereenvolgende benoeming van Cornelis van Rotterdam (1676-1687) en Hendrik Damisse (1679-1687) gedurende het stadhouderschap van Cornelis Damisse, respectievelijk diens zwager en broer. Een breed maatschappelijk aanzien was altijd een van de sleutelbegrippen achter de aanstelling tot burgerkapitein geweest, met politieke connecties als goede tweede.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw veranderde het sociale profiel dus langzaam: leden van regenten- of andere gevestigde families werden steeds minder vaak gekozen. Voor een enkeling was dit ereambt desondanks nog altijd iets om trots op te zijn. Oud-schepen Wachmans bezat diverse voorwerpen die hiernaar verwezen. Het meest duidelijk betrof dit 'eene rooden fijnen sierp [die den overleden heeft gedragen tijde in vande sijn cap.ampt] - stond er keurig achter geschreven]. Onder zijn schilderijen, bijna allemaal landschappen, stak de volgende er daarom des te meer uit: 'eene olpherus voor de schouw sijnde een groot schilderij'. Zowel het onderwerp als formaat waren bijzonder: dit werk stelde namelijk

eert de disordres van het patrouilleeren. Dan souden de capiteins versoucken in plaetze van 60 gld. 100 gld. siaers te mogen hebben'.

⁷⁸ NA, NDR inv.nr. 8015, f. 56r-v: extract notulen magistraat d.d. 14-05-1687.

⁷⁹ Ibidem, inv.nr. 8001, f. 472r d.d. 04-10-1689.

⁸⁰ SAB, OSA inv.nr. 21: RM 1653-1662, f. 174 d.d. 11-10-1658.

een vaandeldrager voor.⁸¹ Dat juist iemand als Jacob Wachmans hier zoveel belang aan hechtte, is significant. De familie Wachmans vormt misschien wel het beste voorbeeld van de ontwikkelingen binnen het Bredase patriciaat in de periode 1550-1700: oorspronkelijk uit een andere stad afkomstig, Oranje-cliënteel, naast ambtenaren slechts in bescheiden mate ambtsdragers, een familie van kooplieden die in de loop van de zeventiende eeuw getroffen wordt door de verslechterende economie. Oud geld dat niet langer rendeert.

De betekenis van de burgerwacht voor het wel en wee van Breda is belangrijk geweest; tegelijk verraaft zij ook iets van de moeizame positie van de regenten binnen de stedelijke elite. Religie en het potentiële gevaar van een vijfde kolonne uit de hoek van de burgerij lijken verder van ondergeschikt belang te zijn geweest: de veiligheid van de stad stond hier voorop.⁸² Een gezelligheidsvereniging werd men dan ook niet ondanks de jaarlijkse maaltijden (al ging die van 1682 niet door en werden de kapiteins, in plaats daarvan, geacht ieder tweehonderd gulden te betalen wegens de extraordinaris petitie voor dat jaar⁸³), de erehagen bij speciale gelegenheden en het winterse tafereel van het ijsbreken van de stadsgrachten. In Breda bleken de lasten van ereambten vaak groter dan enige lusten. In de achttiende eeuw verwerd het ambt van burgerkapitein steeds meer tot een instant statusmiddel. Vanaf wanneer precies weten we niet maar de compagnieën werden voortaan voor het leven vergeven. In 1721 werd echter besloten deze ‘ad vitam’ regeling weer te schrappen ‘bij versterf’ van de kapiteins en terug te gaan naar de oude regeling. In het kader van verhoging van de stadsmiddelen werd wel besloten dat de eigenaars voortaan jaarlijks per vendel, waarvan er inmiddels weer zes waren, tweehonderdvijftig tot vierhonderd gulden dienden uit te keren: dit konden zij ook afdoen met betaling van eenmalig het tienvoudige bedrag.⁸⁴

Reputatie

Ambtsbejegening

Bij gebrek aan een natuurlijk evenwicht tussen de diverse elites heerste er in Breda vooral grote concurrentie onder het patriciaat. Daarbij werden diverse gelegenheden aangegrepen om de eigen superioriteit te onderstrepen: men probeerde zich constant te onderscheiden met statusmiddelen. Dit werd vergemakkelijkt doordat de grenzen tussen de persoonlijke levenssfeer en iemands formele positie niet vast stonden, al wisten sommigen deze fictie wel degelijk op te houden. Dat konden echter alleen diegenen die inderdaad een wereld voor zichzelf hadden: hovelingen.⁸⁵ Het officiële gedeelte van een regentenleven speelde zich in wezen eveneens achter gesloten deuren af. Beraadslagingen van de magistraat waren tenslotte geheim, zoals ook de tienraad bij gelegenheid ondervond toen zij om inzage van de

⁸¹ Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, 142-143. De auteur van dit boek gaat er overigens ten onrechte vanuit dat Jacob Wachmans ten tijde van zijn dood nog in de Visserstraat woonde; hij bezat weliswaar nog steeds het bewuste huis, maar woonde op kamers bij wijnkoper Pieter de Wyse. De bewuste inventarisatie die is gedaan betreft dan ook enige kamers in diens huis, namelijk de voorkamer waar hij is overleden en een kamer daarboven dat als kantoor werd gebruikt.

⁸² Vergelijk: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 92-97.

⁸³ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-1683, f. 422 d.d. 24-10-1682. Dit gold trouwens ook het jaar daarop, zie: *ibidem*, f. 497 d.d. 11-10-1683.

⁸⁴ SAB, OSA inv.nr. 41: NM 1720-2, f. 181v-182 d.d. 17-11-1721.

⁸⁵ Janssen, *Creaturen van de macht*.

notulen vroeg.⁸⁶ Deze geheimhouding had verder geen sinistere bedoelingen: als zodanig was het politieke systeem ingericht op collegiaal bestuur: elke schepen kon bij rondvraag zijn zegje doen. Maar schijn bedriegt hier toch want het soortgelijk gewicht van de schepenen was te divers; het woord van een enkeling was vele malen invloedrijker dan dat van menigeen. Dat weerhield sommigen, als Ambrosius Martini, er niet van toch tegen hun machtspositie in te gaan.

Deze was een broer van president-schepen Willem Martini; zelf was hij in Breda door de Raad van State gestationeerd als ontvanger van de contributies, na in de jaren tachtig een imposante reeks van militaire functies in Brabant te hebben bekleed. In 1591 liet hij de Raad van State tot twee keer toe schrijven of het stadsbestuur hem als generaliteitsambtenaar wilde vrijwaren van inkwartiering door soldaten in zijn huis, omdat zij zijn meubels vernielden.⁸⁷ In 1596 liet hij op eigen gezag tijdens de vrije jaarmarkt een vrouw arresteren en bij de provoost van het garnizoen onder arrest plaatsen. Hij werd hiervoor door de magistraat op het matje geroepen: een verzoek tot vrijlating door de drossaard vond in eerste instantie echter geen gehoor. De volgende dag moest hij opnieuw voorkomen. Ditmaal wandelde hij de magistraat binnen zonder zijn hoed af te nemen - de meest gangbare vorm van respect in die tijd - onder de gedenkwaardige woorden 'mij dunckt dat ick hijer ontboden ben gelijk ons heere worde gebracht onder de Joden om verwesen te worden'. Martini zette daarmee meteen een beschuldigende toon. Toen hij vervolgens door een van de schepenen werd aangesproken, kleineerde hij deze door hem te vertellen dat hij 'swijgen soude, dat hij noch scholen zoude gaen, ende laten een ander spreken'. Dit was geen al te subtiele verwijzing naar diens kennelijk nog jonge staat van dienst. Hierop mengden enkele van de andere schepenen zich in het dispuut die vonden dat deze schepen recht van spreken had en dat hij misschien wel even geleerd was als Martini. Deze stelde daarop de retorische vraag waar de man zijn kennis dan had opgedaan en deed meteen zelf de beerput als suggestie. Vervolgens verklaarde hij geleerder en beter te zijn plus dienstbaarder dan honderd anderen. Met hem viel duidelijk geen land te bezeilen reden waarom de magistraat hem verzocht te vertrekken, wat hij terstond deed.⁸⁸

Enkele jaren later in 1606 ging Martini opnieuw de confrontatie aan, ditmaal met de drossaard over de bank van lening. De tafelhouders van de bank van lening, Antonio Surnothi, was overleden waarna de bank - die veel werd gebruikt door soldaten - het voorwerp werd van een strijd tussen haar crediteuren.⁸⁹ Octrooi voor vestiging van een bank van lening in Breda was pas in 1601 verleend. Sion Lus, die diverse banken van lening in andere steden in pandschap bezat, had reeds in 1590 om toestemming gevraagd. Van de magistraat had hij toen, 'hoewel buyten de opinie van veele', een apostille gekregen en was daarmee vervolgens naar de domeinraad gestapt. Drossaard Bernuy had op zijn beurt echter advies ingewonnen 'van diversche vrome oude wethouderen ende inwoonderen' en was tot een andere conclusie gekomen. In al die jaren van oorlog en ondanks alle ellende die daaruit was voortgekomen, had men het in Breda tot dan toe zonder lombard gesteld en hij hoopte dat dit zo zou blijven 'want mij dunckt (Godt betert) datter overal lombarts

⁸⁶ Van der Meij, 'Decemviratus', 96.

⁸⁷ SAB, OSA inv.nr. 216: brieven stadsbestuur 1586-91, litt. 298 d.d. 16-09-1591 en litt. 305 d.d. 02-12-1591.

⁸⁸ BHIC, RvB crimineel inv.nr. 447.336. Blijkens een resolutie van de magistraat zou de drost op kosten van de stad hierover zijn gaan procederen bij de Raad van Brabant, waarover eerst overleg was gevoerd met de domeinraad; zie: SAB, OSA inv.nr. 9: AM 1594-6, f. 7v d.d. 17-02-1596.

⁸⁹ Maassen, 'De bank van lening te Breda', 118.

genoech sijn sonder deselve te maecken'.⁹⁰ Banken van lening hadden geen al te beste reputatie wegens hun hoge rentevoet voor arme mensen: zij werden als uitbuiters beschouwd, mede ook door de kerk. De bank was gevestigd in het huis van de heer Van Cralingen. De heer van Breda had na Surnothi's dood voor de afwikkeling een sauvegarde (een soort vrijwaring) afgegeven voor het pand, maar Martini had krachtens een mandement van arrest op François Ardes (de kassier van de bank) beslag laten leggen op het geld, de goederen en het onderkomen.⁹¹ Niet lang daarna had hij zonder achtneming op de sauvegarde samen met een deurwaarder spullen eruit gehaald, 'dwelck gecauseert heeft een groote opspraeck ende beroerte onder den garnisoenen ende borgere hebbende heure panden aldaer'. Hij trad ogen-schijnlijk op namens een van de debiteuren, Michiel de Hertoghe, maar het eigen-machtige optreden van Martini liep deze keer uit de hand nu de halve stad erbij betrokken leek. Zijn arrestatie werd gelast maar dit zorgde voor nog meer recriminatie.⁹²

Ondanks zijn provocerend gedrag en omstrede personage werd Ambrosius Martini verbazingwekkend genoeg enige jaren later toch tot schepen benoemd en het jaar daarop, in 1612, zelfs herbenoemd. Dit roept vanzelf grote vraagtekens op over het hoe en waarom. Zijn broer was al geruime tijd geleden naar Den Haag weggepromoveerd en zelf lag hij overhoop met de stedelijke autoriteiten: van lokale contacten hoefde hij het overduidelijk niet te hebben. Was het dan vanwege zijn Zuidnederlandse antecedenten? Brabantse uitwijkingen hadden in de periode 1590-1625 ruime toegang tot het Bredase stadsbestuur. Of was het de nieuwe politieke constellatie? Zijn benoeming geschiedde namelijk onder de hoede van Filips Willem, die deels ook zijn eigen mensen benoemde. Martini's schependom, evenals dat van vele anderen in Breda, valt dan ook zonder patronage (al weten we lang niet altijd de juiste connectie) niet goed te verklaren.

Dit stelsel van benoemingen op basis van vriendschappelijke betrekkingen betekende in de Bredase context vooral benoemingen van buitenstaanders. De schepenbank was daardoor inderdaad in de eerste plaats een heerlijk college en veel minder een representatief lichaam van, voor en namens de stedelijke burgerij. De ontstane tegenstelling die dit veroorzaakte tussen leden van het eigen patriciaat en buitenstaanders (inclusief de 'uithemse' Brabanders), leidde telkens tot harde confrontaties waarbij de magistraat (of delen daarvan) verzet boden. Deze tweestrijd had geen vaste uitkomst, maar in dit geval wist zij Martini alsnog ten val te brengen en hoe: nadat er sprake is van een terdoodveroordeling in 1612, ontbreekt verder elk spoor van hem. Het heeft er volgens het onvolledige procesdossier alle schijn van dat hij, omwille van zijn veelvuldige schending van de privileges van de stad, uiteindelijk zijn leven gaf.⁹³ De autoriteit van de magistraat was onschend-

⁹⁰ UvA, Bijzondere collecties, afdeling handschriften: inv.nr. 2 Ce: brief F. de Bernuy aan Maria van Nassau d.d. 25-10-1590.

⁹¹ Franchoy's werd op 11 juli 1616 in de Grote Kerk begraven; hij was toen 48 jaar oud. Hij was twee keer getrouwd: eerst met Cornelia van Ypelaar (die op 10 juli 1604 werd begraven) en later met Jenneken Nicolaes Janssen van Heusden, die hem maar kort overleefde (zij werd op 2 januari 1617 begraven). Er bleef een minderjarig zoon-tje Bernard achter wiens voogd de smid Cornelis Willem Roovers was. De vader van Franchoy's heette Bernardin Ardes die tevens nog een dochter, Francijne, had. De tafelhouder en zijn commies waren in 1605 1225 pond (tegen zes gulden) schuldig aan een Pieter Ardes te Schiedam wegens geleend geld, zie: SAB, ORA 504 f. 125v d.d. 07-09-1605. Franchoy's was later enige tijd pachter van de waag, zie: SAB, ONA inv.nr. 24 f. 96v-97 d.d. 15-09-1615. De familie Ardesch zou later in de zeventiende en achttiende eeuw enkele hoge functionarissen leveren aan de domeinraad in Den Haag.

⁹² SAB, OSA inv.nr. 219: brieven stadsbestuur 1600-6, litt. 191 d.d. 12-09-1606.

⁹³ Een vonnis ontbreekt helaas in zijn zaak omdat deze, hoewel beland in het archief van de Raad van Brabant, daar weer als een aanhangsel wordt beschouwd waarvan men niet zeker weet wie er competentie in had (de kwes-

baar.⁹⁴ Stadhouders Damisse zou later in de zeventiende eeuw eveneens ondervinden dat de hoge overheid of zijn vertegenwoordigers niet straffeloos konden worden beledigd.⁹⁵

De kwestie Martini laat tevens nog iets anders zien. Omdat Breda een stad werd met een dubbele identiteit (naast heerlijke stad tevens generaliteitsstad) was, zeker in de periode na 1590, binnen de stedelijke politiek een richtingensrijd gaande tussen het civiele en militaire bestuur. De stad verkeerde tot aan 1609 feitelijk in staat van beleg, met de gouverneur als belangrijkste spelbepaler. Zijn wil was wet, ook al moest hij er soms aan herinnerd worden dat er reeds bestaande wetten waren. Ook later in de zeventiende eeuw zou deze functionaris zich, zij het meer achter de schermen, blijven inmengen in de stedelijke politiek. Ambrosius Martini had als controleur van de contributies een duidelijke opdracht: 'maer deur onsen bevel aldaer is comen wonen tot beter directie ende vervoeringhe van zijnen ampte ende officie ten meesten dienste vanden lande daer hij anders elders zou mogen wonen.' Martini werd duidelijk door de Raad van State naar Breda gestuurd als zijn belangenbehartiger. Dit bracht hem echter in vrijwel voortdurende aanvaring met het lokale gezag. Rond dezelfde tijd beklagde de magistraat zich tevens over de officieren van de konvooien en licenten die gewoon maar hun gang gingen in de stad zonder hun commissie of instructie eerst te komen overleggen.⁹⁶

De verschillende belangen die schepenen in Breda vaak met zich meedroegen – ambtenaar in heerlijke of landsdienst versus ambtsdrager van de stad – bleek een gevoelig punt. Als uitvoerder van het landsheerlijk gezag beschouwde Martini in de eerste plaats militairen als zijn bondgenoot; de privileges van de stad konden hem minder schelen, evenals de stedelijke gezagsdragers. Ondanks een acte van vrijdom tegen inlogering van soldaten in 'zijn logemente' en hoewel hij geen burger van de stad was werd hij, tot zijn grote ongenoegen, al in 1591 belast met onderhoud en onderdak van soldaten.⁹⁷ Een langdurige vendetta tegen de magistraat – veroorzaker van zijn persoonlijk ongemak - was het gevolg. Het onderscheid tussen publieke en private belangen kreeg in het geval van Bredase regenten, door de influx van generaliteitsambtenaren na 1590 in de magistraat, er dus een nieuwe dimensie bij: het probleem van de ambtenaar als ambtsdrager.

Willem de Hertoghe werd in 1591 door Maria van Nassau tot burgemeester benoemd maar na drie maanden alweer 'geexcuseert' wegens een benoeming tot commissaris van de monsterring.⁹⁸ Dit gaf problemen 'midts de eede aende heeren Staten' gedaan: de vraag bij wie deze schepenen hun loyaliteit aflegden - het land of de stad – werd kennelijk reëel geacht. Dit blijkt opnieuw wanneer Maurits De Hertoghe tien jaar later tot burgemeester wenst te benoemen, die echter nu bang is zijn lucratieve ambt te verliezen. Op speciaal verzoek van Maurits aan de Staten-Generaal besluiten deze vervolgens hem het burgemeesterschap toe te staan met

tie ontbreekt dan ook in het boek van Broers, *Beledigingszaken*). Zijn erfenis werd begin 1613 in Breda geregeld, zie: SAB, ORA inv.nr. 512, f. 16-17 d.d. 18-01-1613. In een 'Biographisch en Genealogisch Register van het Oud Adelijk Geslacht Martini in de Nederlanden' wordt eveneens 1612 als zijn sterfjaar gegeven. Dit manuscript werd in mei 1997 geveild bij Veilinghuis Christie's te Amsterdam in de Kasteel Van Rumbeke sale (20-23 May) onder lotnummer 2702, tezamen met een serie portretten (waaronder een van zijn broer Willem en diens derde vrouw Anna van Wassenaer van Duivenvoorde) en familiefoto's. Ik dank de directie van Christie's om dit manuscript enige tijd ter plekke ter inzage te mogen hebben en mijn moeder voor het maken van aantekeningen hieruit.

⁹⁴ Vrolijk, *Recht door gratie*, 358; Streng, 'Stemme in staat', 244-251.

⁹⁵ Broers, *Beledigingszaken*, 222 e.v.

⁹⁶ *Res S-G*, OR deel 14, 558.

⁹⁷ SAB, OSA inv.nr. 216: brieven stadsbestuur 1586-91, litt. 298: brief Raad van State aan de magistraat d.d. 16-09-1591; *ibidem*, litt. 305: d.d. 02-12-1591.

⁹⁸ SAB, OSA inv.nr. 374: officiaalboek 1513-1599, f. 141.

behoud van zijn commissarisschap van de monsterring, zonder echter dat De Hertoghe hiervan akte krijgt.⁹⁹ De uitzonderingspositie van Breda binnen het landsbestuur werd daarmee eens te meer bevestigd. Het was notabene een zoon van De Hertoghe die in een brief van 1618 aan de domeinraad twijfels liet doorschemeren over de loyaliteit van schepenen die in Staatse dienst verkeerden.¹⁰⁰ Toen schepen Jan van de Corput dat jaar overleed, werd hij dan ook opgevolgd door Jan Gosuinus op de uitdrukkelijke voorwaarde dat deze diende te stoppen met zijn ambt van auditeur-militair.¹⁰¹

Oorzaak van dit nieuw gevoelde probleem was niet dat officiële regelgeving het belette, als wel dat men het klaarblijkelijk niet wenselijk achtte als iemand twee heren tegelijk diende: aan de ene kant in kwaliteit van schepen de heer van Breda en aan de andere kant als functionaris van het land de Generaliteit. Anthonis Pesser, schepen van 1695 tot 1700, liet zijn auditeursambt waarnemen door een substituut.¹⁰² Dit was onder ambten verre van ongebruikelijk, maar in zijn geval was waarschijnlijk vooral sprake van voorzichtigheid. Pas in 1718 werd van landswege de functie van auditeur niet langer verenigbaar meer geacht met die van schepen.¹⁰³ Onder Bredase regenten bracht deze tegenstelling daarentegen al sinds eind zestiende eeuw een bepaald soort dualisme teweeg in hun handelingen. Het stadsbestuur was voor hen niet de hoogste autoriteit waaraan zij hoefden (of wilden) beantwoorden.

Een verder nadeel hiervan was dat door hun diverse achtergrond tevens nieuwe conflicten in de magistratuur werden geïmporteerd. Regenten legden, al naar gelang de gelegenheid, hun loyaliteit elders. François Schagen was oud-schepen maar bovenal commissaris van de monsterring. Op zondagavond 28 april 1686 ging hij in herberg De Swaen op de Havermarkt ontvanger Johan Coenen te lijf al roepende 'gij duijvel off hont als gij bent, gij hebt mij gerenuert ende mijn vrouw vermoort'. Verder bedreigde hij hem en sloeg hem op het achterhoofd met een stok met een metalen knop.¹⁰⁴ Dit was naar alle waarschijnlijkheid een wandelstok of 'rottingh' met een zilveren knop, zoals die in boedels van die tijd voorkomen.¹⁰⁵ De aard van de beschuldigingen, de openbare gelegenheid en de bedreigingen konden uiteraard niet ongestraft blijven en de drossaard wilde hiernaar een onderzoek starten. Schagen beriep zich echter op zijn militaire status om zo de normale rechtspraak te ontlopen. Een verhoor werd wel opgesteld voor afname in de vertrekkamer op 22 mei maar nooit afgenomen. De getuigenverklaringen brengen ons niet veel verder over wat er nu precies aan de hand is geweest. Zijn vrouw was inderdaad zeer recent begraven op 11 maart, maar omtrent haar dood blijkt verder niets bijzonders. Wel waren de twee partijen – Schagen en Coens – al langer in een rechtszaak verwickeld waarin Schagen was veroordeeld tot betaling van fl. 632.-.¹⁰⁶ Dat de emoties over beide zaken culminerend in geldzorgen bij hem hoog opliepen, is duidelijk.

⁹⁹ Res. S-G, OR deel 11, 606: 15 februari en 2 maart 1601.

¹⁰⁰ NA, NDR inv.nr. 7948, f. 381r-v: brief Willem de Hertoghe d.d. 27-04-1618.

¹⁰¹ SAB, OSA inv.nr. 375: officiaalboek 1600-1654, f. 72.

¹⁰² SAB, ONA inv.nr. 315, f. 412-v d.d. 02-01-1698: akkoord met notaris Johan Brackman.

¹⁰³ Dorreboom, 'Gelijk hij gecondemneert word mits deezen', 69-70.

¹⁰⁴ NA, NDR inv.nr. 7984, f. 327 e.v.

¹⁰⁵ Zie bijvoorbeeld: SAB, ONA inv.nr. 302 akte 28 d.d. 24-01-1690.

¹⁰⁶ SAB, ONA inv.nr. 373 akte 205 d.d. 13-02-1686; ibidem, inv.nr. 233 akte 30 d.d. 19-03-1686.

Eer

Het bestaan van de publiek-privaat dichotomie in het leven van regenten brengt aldus duidelijke belangenverstrengelingen aan het licht. De vloeibare overgang tussen het eigen privé-domein en het publieke bestaan maakte dat iemands eer zijn grootste goed werd, waar tevens het sociale vermogen van de familie grotendeels op was gebaseerd. In de sociale omgang golden daarom een hele set van regels en standaarden: negering hiervan kon ernstige consequenties hebben. Het schrijven van brieven vormde de voornaamste manier om contact met familieleden te onderhouden. Buiten de familie om werden in toenemende visites aan elkaar afgelegd of maaltijden georganiseerd, met name om groepen nader tot elkaar te brengen. We zagen reeds hoe de proost van Catharinadal op deze wijze had geprobeerd de eenheid binnen de katholieke gemeente te bewaren.¹⁰⁷ Etentjes lijken meer dan eens gebruikt te zijn om de gemoederen te bedaren. In 1664 nodigde burgemeester Snellen de gehele militaire top van de stad bij hem thuis voor een maaltijd plus een politieke tegenstander (Anthonis van Buerstede) en rentmeester Zuerius. ‘Ick hadde niet gedacht dat hij [Snellen] hem aen de genade van hare hoogheijt [Amalia] niet meer soude hebben laten gelegen sijn’ schreef stadhouder Bernagie verbaasd. Nog sarcastischer was hij over een ander gevolg: ‘dhr. president Snellen ende Buerstede sijn nu wederom beter met den anderen als oijt.’¹⁰⁸

Onderling mocht men dan vaak verdeeld zijn en de nodige woordenwisselingen plegen, tegenover de buitenwacht was men vaak weer opvallend eensgezind. De omgang in de stad tussen bepaalde personen werd desalniettemin blijvend in de gaten gehouden: er werd dan ook heel wat afgeroddeld en geplot. ‘Maer op sondach sach ick den advocaet Laerhoven ingaen ten huijse van den heer president Buerstede’ schreef stadhouder Bernagie eens, waarna nog die avond een bepaald gerucht als een lopend vuurtje door de hele stad was verspreid.¹⁰⁹ Lastiger hadden zij het die in de rangorde formeel iemand boven zich hadden staan: hier golden de ongeschreven wetten van de patroon-cliënt verhouding. Stadhouder Bernagie schreef in 1667 over het bezoek van de zoon van zijn grote patroon griffier Buysero: ‘Mij is leet sijn edelheit niet gelieft heeft mijn gering logement voor lieff te nemen.’¹¹⁰ Hij was op het moment van diens aankomst op pad geweest en had daardoor, zij het onverwachts, zijn plichten als cliënt niet na kunnen komen. Behalve teleurstelling over een gemiste kans tot bevestiging van de wederzijdse relatie, voelde hij zich enigszins gepikeerd dat Dirk liever in een herberg verbleef dan bij hem thuis. Uit zijn brieven spreekt desondanks altijd dezelfde onderdanigheid; Bernagie eindigde niet voor niets zijn brieven steevast als ‘onderdaniche dienaer’. Naast vleiende woorden, overstelpte Bernagie de griffier vooral met allerlei giften in natura ter nadere onderstreping van zijn vriendschap.¹¹¹ Had Bernagie Buysero’s aankomst en zijn eigen afwezigheid vantevoren geweten, dan zou hij dit ongetwijfeld hebben gemeld zoals in een ander geval: ‘Ick soude wel selffs daeromme overcomen, maer mijne huijsvrouwe eerstdaechs de crame voorhanden hebbende.’¹¹² Het eigen familieleven werd dus soms als legitiem excuus gebruikt om van een publieke taak te worden ontzien.

¹⁰⁷ Zie eerder hoofdstuk vijf.

¹⁰⁸ NA, NDR inv.nr. 8008, f. 115v d.d. 16-02-1664.

¹⁰⁹ Ibidem, inv.nr. 8007, f. 77r d.d. 31-12-1664.

¹¹⁰ Ibidem, inv.nr. 8008, f. 123r d.d. 22-04-1667.

¹¹¹ Ibidem, inv.nr. 7997, f. 151r d.d. 08-04-1667.

¹¹² Ibidem, inv.nr. 7938, f. 380 d.d. 19-02-1668.

Aan religieuze verschillen als grondslag voor twijfel over iemands eer werd in de periode 1590-1625 nauwelijks getornd: het patriciaat vormde in dat opzicht een min of meer gesloten front. Slechts de gouverneur toonde in 1595 zijn ongenoegen over de blijvende deelname van katholieke schepenen aan het Bredase stadsbestuur: hij vreesde de mogelijke gevolgen daarvan voor de militaire preparaties in de stad. Onderling lijkt religie geen aanleiding tot verdeeldheid te hebben gegeven: eventuele problemen op dit vlak werden juist met de grootst mogelijke omzichtigheid behandeld. In de junimaand van 1600 circuleerden er door de stad 'schandaleuze geschriften ende billetten' gericht tegen de overleden tesorier Pauwels van Lanschot en oud-tesorier en toenmalig schepen Sebrecht Sgraeuwen.¹¹³ De een was calvinist en de ander katholiek, waardoor hen in dat opzicht moeilijk iets valt te verwijten. Helaas zijn inhoud noch afzenders bekend, maar de beide buitenburgemeesters zullen er waarschijnlijk van zijn beschuldigd fraude te hebben gepleegd - iets waar hun ambt immers voldoende gelegenheid toe gaf.¹¹⁴

Gouverneur De Heraugieres had in een brief van een jaar eerder al wel gesproken over 'a fin de remedier a tant de divisions et mescontentement qu'il y a entre plusieurs' schepenen in de stad.¹¹⁵ Dit houdt mogelijk eerder verband met de kritiek uit de hoek van de tienraad die juist in deze jaren heftig verzet bood tegen de magistraat, speciaal vanwege de achterstallige jaarrekeningen.¹¹⁶ Het politieke klimaat was in die jaren ook om te snijden: Spaanse troepen hadden nog in 1599 een aanval op de stad gepleegd en de financiën van de stad waren door achterstallige betaling ondoorzichtig geworden. Het schotschrift werd overigens door Sgraeuwen zelf aangekaart. Hij kreeg daarmee in elk geval gedaan dat eenieder die voortaan een dergelijk geschrift in handen kreeg gedrukt, deze op straffe van vijftwintig gulden aan de plaatselijke officier moest overhandigen. In tegenstelling tot wat men zou verwachten bij het beëindigen van de territoriale strijd, bleek religie als thema juist in de periode na 1637 de gemoederen steeds meer bezig te gaan houden: beide kerken begonnen onder meer met een eigen beschavingsoffensief. Deze interne disciplinerende leidde tot nieuwe, publieke conflicten. De dubbelzinnige houding van menig Bredase schepen omtrent zijn geloof, met tegenstrijdigheden tussen publieke conformiteit en privaat gedrag, zorgde dan ook voor toenemende vraagtekens.

Kerkbanken en stoelen

Een van de weinige keren waarop regenten te Breda zich als groep naar de buitenwacht toe presenteerden was bij de kerkgang. Schepenen beschikten in de kerk over een eigen zitbank ter reflectie van de maatschappelijke hiërarchie.¹¹⁷ Plaatsing van deze zogenaamde herenbank was meestal vooraan of recht tegenover de kansel. Op deze wijze was men prominent aanwezig tijdens de predikaties of bij andere bijzondere publieke gelegenheden, zoals de talloze dank- en bededagen die met toenemende frequentie door de Staten-Generaal werden afgekondigd. In de stad kwamen status en religie zagezegd samen in de kerkbank.¹¹⁸ Over de situering van kerkbanken in de Grote Kerk te Breda staan relatief veel korte vermeldingen in de

¹¹³ SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1597-1602, f. 192v d.d. 22-06-1600.

¹¹⁴ Zie eerder hoofdstuk vier.

¹¹⁵ NA, NDR inv.nr. 7998 f. 14r d.d. 22-02-1594

¹¹⁶ Van der Meij, 'Decemviratus'.

¹¹⁷ Hsia ed., *Calvinism and Religious Toleration*, 130.

¹¹⁸ Lucassen en Trienekens, 'Om de plaats in de kerk'; Swigchem e.a., *Een huis voor het Woord*, 219-225.

resoluties van de magistraat. Hieruit blijkt dat dit een zaak van constante zorg en aandacht was: volgens een bepaalde hiërarchie werd strikt de hand gehouden aan wie waar mocht zitten tijdens de dienst; dit was tenslotte nog een samenleving van rangen en standen. Rondom de kansel zaten de (oud-) diakenen en ouderlingen als representanten van de kerkelijke organisatie. Speciale banken waren er verder voor stedelijke hoogwaardigheidsbekleders, waaronder de leden van het stadsbestuur en officieren van het Staatse leger.

Het magistraatsgestoelte wordt te Breda voor het eerst genoemd in 1588 staande voor het pastoorskoor, samen met nog achttien andere banken waarvan het merendeel stond opgesteld tegen of tussen de pilaren van het schip.¹¹⁹ Tienmannen en burgerkapiteins kregen in 1642-3 hun eigen bank.¹²⁰ Ter gelegenheid van het bezoek van Frederik Hendrik aan de stad in 1645 werden ‘alle particuliere affgeslotene mans ende vrouwenstoelen’ zonder onderscheid des persoons tijdelijk verwijderd, behalve die van de vrouw van de commandeur en de drossaard. Eenieder die het betrof werd nog die dag gesommeerd zijn of haar stoel weg te halen; anders zou die de volgende dag worden verwijderd.¹²¹ De reden waarom dit gebeurde, is niet helemaal duidelijk. Het idee dat verwijdering van deze particuliere stoelen gebeurde wegens hun ‘verwerpelijke pronkzucht’, lijkt vooralsnog minder voor de hand liggend: bovendien werden ze niet definitief verwijderd.¹²² Waarschijnlijker is het dat men tijdelijk ruimte nodig had voor de bouw van een speciale bank voor de prins. Hoe speciaal die prinsbank was geworden, blijkt tevens uit de specificatie van lakenkoper Lambrecht van Erp die voor bijna achthonderd gulden aan ‘laeckene ende baeije behangselen ende gestoelten voor S.H. [prins Willem II] ende Pr. R. [Mary Stuart] inde Nederlandtsche ende Engelsche kercke tot Breda’ kocht.¹²³

Voortaan werd wel strenger toezicht gehouden binnen de kerk. Rond deze tijd werd ene Elske, die de nodige diensten leverde ten behoeve van de stoelbezitters waaronder hete stoven (iedereen weet hoe koud het kan zijn in onverwarmde kerkgebouwen), geweerd.¹²⁴ Later werd zij met haar moeder tevens verwijderd uit haar huisje dat tegen de kerk was aangebouwd.¹²⁵ Naar aanleiding van de opening van de Illustre School werden begin 1647 op stadskosten in de Waalse kerk enige nieuwe banken gemaakt ‘voor de gemeijne luijden’ plus oude gerepareerd en een ‘honorabele’ bank gemaakt voor de professoren.¹²⁶ Hier was in een brief aan Huygens expliciet om gevraagd door predikant Renesse, de geestelijk vader van de school, ‘alsoo deurgaens hunne plaetsen worden inghenomen, soo dat op den biddach hier en daer moesten sitten vermits ondiscretie van eenige militaire minder officieren.’¹²⁷ Het was dus klaarblijkelijk dringen geblazen in de diverse kerken om zitplaatsen. In 1650 werd besloten in de Grote Kerk een bank te maken voor afgetreden magistraatsleden.¹²⁸ Kennelijk voelden de oud-schepenen zich achtergesteld; in Bergen op Zoom bijvoorbeeld was er al veel langer een dubbele bank voor zowel de zittende als de afgetreden magistraat. Mogelijk dat schepen Jacob Drabbe, die zelf uit Bergen kwam, hierop had aangedrongen. De nieuwe bank kwam tussen

¹¹⁹ Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 47-48.

¹²⁰ Van Wezel, *De-Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 362.

¹²¹ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 130 d.d. 26-05-1645.

¹²² Van Wezel, *De-Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 362.

¹²³ NA, NDR inv.nr. 994, f. 53v-54 d.d. 13-02-1648: kosten fl. 793-9.

¹²⁴ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 197 d.d. 04-08-1649.

¹²⁵ *Ibidem*, f. 201 d.d. 28-02-1650.

¹²⁶ *Ibidem*, f. 145-146 d.d. 07-12-1646.

¹²⁷ UBL, Collectie Handschriften inv.nr. HUG 37, litt. 11 d.d. 13-12-1646.

¹²⁸ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 213 d.d. 29-08-1650; f. 215 d.d. 31-10-1650.

die van de militaire officieren en de grote pilaren onder de toren te staan. In 1657-8 kwam er een nieuwe magistraatsbank aan de oostzijde van het schip. Hoe nauw de onderlinge hiërarchie luisterde blijkt uit een resolutie van begin 1661. De magistraat bepaalde toen dat 't gestoelte' achter dat van de magistraat louter gereserveerd was voor oud-schepenen, tienmannen en burgerkapiteins 'ende niemant anders'. Alleen deze groep - als representant van de burgerij - werd dit privilege vergund. Sleutels van de bank zouden aan niemand mogen worden doorgegeven op straffe van verlies van de eigen zitplaats: 'ende sullen d'advocaeten sitten int gestoelte daer tegenover ten noorden'.¹²⁹ Kennelijk was de magistraatsbank in trek bij een breder publiek dan de functionarissen waarvoor ze in principe was bestemd. In 1663 kwam er een nieuwe Prinsenbank, zoals nu nog te bewonderen valt, op de meest prominente plek in de kerk: recht tegenover de preekstoel.¹³⁰ In Bergen op Zoom was de meest prominente plek gereserveerd voor de gouverneur van de stad.¹³¹ Het vijfhoekige gestoelte te Breda was bestemd voor prinses Mary Stuart, maar kreeg ras een semi-permanent karakter vanwege haar onregelmatige aanwezigheid. Eind 1663 al kregen de kerkmeesters opdracht 'de buitenste banken vande stoelen van Sijn en Hare Hoogheit bij provisie te doen removeren ende op een bequame plaetse inde kerck wel te bewaren'.¹³² In 1676 werd, tot slot, door schrijnwerker Willem van den Bogaard een nieuwe bank gemaakt voor de heren van de magistraat in de kerk van Markendaal.¹³³

In alledrie de kerkgebouwen van de stad zaten bepaalde groepen ingezetenen er dus zeer prominent bij: welke plaats was er daarentegen voor het individu? Tegenover de strikte bevoordeling van een kleine groep burgers en buitenstaanders stond een schaarsteaanbod van stoelen voor plaatselijke notabelen. Er waren meer gegadigden dan zitplaatsen waardoor herhaaldelijk sprake was van een heuse stoelendans speciaal na overlijdens. Zo werd de bank van de familie Martini in 1686 'doorgeslagen' en vergeven aan de familie van predikant Junius, maar niet zonder de bepaling dat voor juffrouw Martini twee plaatsen ter beschikking zouden blijven.¹³⁴ In 1680 werd de bank van mevrouw Luchtenberg, twee maanden na de dood van haar man, vergeven aan de familie van majoor Palm.¹³⁵ Op 23 oktober 1692 werd besloten 'de stoel' van mevrouw Van Bergen (die de 13^e was overleden) in vijven op te delen, met onder andere twee stoelen voor mevrouw De Raet en haar moeder en twee voor mevrouw Botteycken.¹³⁶ Johan Francisco de Raet was zojuist schepen geworden en zijn zus en moeder profiteerden onmiddellijk van deze verandering in zijn status mee.

Tot 1637 was er een beperkt aantal van veertien stoelen beschikbaar geweest in de kerk louter bestemd voor vrouwen, waarvoor de kerkmeesters vier gulden per stuk inden.¹³⁷ De stoelen waren sinds de tweede helft van de zestiende eeuw geplaatst en vooral een uiting van persoonlijke vroomheid van leden van de elite.¹³⁸ Dat hierbij juist aan hen werd gedacht, is niet verwonderlijk. De kerkgang bood voor vrouwen een van de weinige gelegenheden naar buiten te treden. De encscenering in

¹²⁹ SAB, OSA inv.nr. 14: AM 1634-62, f. 254 d.d. 13-01-1661.

¹³⁰ Van Wezel, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 408-410.

¹³¹ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 236.

¹³² SAB, OSA inv.nr. 15: AM 1662-1701, f. 5 d.d. 05-11-1663.

¹³³ SAB, OSA inv.nr. 626: stadsrekening 1676, f. 126v: fl. 86.-.

¹³⁴ SAB, OSA inv.nr. 35: NM 1683-7, f. 131 d.d. 25-02-1686.

¹³⁵ Ibidem, inv.nr. 34: NM 1678-1683, f. 290 d.d. 14-10-1680.

¹³⁶ Ibid., inv.nr. 36: NM 1688-1695, f. 146v d.d. 23-10-1692.

¹³⁷ Zie bijvoorbeeld: SAB, Archief kerkvoogdij inv.nr. 36 f. 6-v.

¹³⁸ Paquay, 'Koren en altaren.', 150-151.

de kerk was zodoende een extensie van het politieke leven: conflicten waren daarom onvermijdelijk. Hoe belangrijk dit alles was, ook voor hun eigen positie, valt goed af te leiden uit een hoogoplopend conflict in 1668: de ruzie tussen de regentenfamilie Buycx en die van predikant Plancius over de breedte van een kerkbank. De oorsprong van het probleem lag in de vredesonderhandelingen te Breda van het jaar daarvoor. Op diverse plekken in de stad waren verbouwingen nodig geweest om de belangrijke internationale gasten naar behoren onderdak te kunnen bieden; zo ook in de Grote Kerk. Voor de met een schutsel afgeschermd Prinsbank waren extra banken aangebracht voor de vrouwen van de ambassadeurs. Na hun vertrek, werd kerkmeester Johan Roelants enige tijd later benaderd door de vrouw van oud-burgemeester Johan Buycx. De Haagse Ida Hoogkamer wenste twee plaatsen op de nieuwe bank voor zichzelf en haar dochter. Er was echter een kaper op de kust in de persoon van de vrouw van predikant Plancius: Geertruid van Thol.

De kerkmeester probeerde in eerste instantie tactisch te blijven door te zeggen dat de overige vier plaatsen - er was kennelijk ruimte voor zes personen - voor haar en haar familie waren maar zij wenste, net als haar rivale, de eerste keus en bovendien vijf plaatsen. De kerkmeester probeerde haar vervolgens tevergeefs op andere gedachten te brengen, waarna hij zei genoodzaakt te wezen zich tot de opperkerkmeester (burgemeester Pieter van Bernagie) en de magistraat te wenden 'maar dat ik aannam dat een burgemeesters vrouw en dochter boven dienstmaechden sullen geprefereert worden'.¹³⁹ De kerkmeester gaf daarmee in weinig subtiel bewoordingen het verschil in status tussen de twee vrouwen weer: over de vrouw van de predikant werd kennelijk niet beter gedacht dan in termen van een inferieure dienstmeid. Vervolgens werd een onderling akkoord getroffen waarbij de in sociaal opzicht superieure Ida Hoogkamer de eerste plek kreeg toegewezen, maar de overige plaatsen voor de vrouw van de predikant en haar kroost waren. Volgens het doopboek had zij drie kinderen in de leeftijdscategorie van 6-9 jaar oud.

De kwestie lijkt daarmee opgelost tot dat de lokale stadhouder eind juli 1668 meldt dat er niets nieuws is voorgevallen omtrent het 'different' tussen de twee dames: kennelijk was er nog geen definitieve regeling getroffen.¹⁴⁰ In de tussentijd was een ogenschijnlijk veel zwaarderwegend geschil ontstaan tussen de magistraat en predikant Plancius over de inhoud van diens preken. In een poging tot een onderling vergelijk te komen, krijgt toewijzing van de kerkbank zodoende nieuwe betekenis. Begin augustus komt een wat cryptisch bericht van de domeinraad binnen dat juffrouw Plancius de haar eerder toegewezen zitplaatsen (waarschijnlijk dus vijf) daadwerkelijk behoort te krijgen.¹⁴¹ De kwestie lijkt geregeld en Bernagie wil de partijen bij hem thuis voor een maaltijd uitnodigen. Er komt echter alsnog een kink in de kabel. Het is de vrouw van de predikant die dwarsligt:

ende dat alleen ten gevalle van de crijgelheijt van eene juffrouwe, ick segge crijgelheijt omdat de plaetse van juffrouw Buijcx maer gemackelijck is voor een, en te enge voor twee, gelijk de heer Renesse dat gisteren met mij inde kercke sijnde oock alsoo gesien ende geoordeelt heeft. En omdat juffrouw Plante eens sooveel plaetse daernevens aen behout gelijk bij pertinente affteekeninge, soo de saecke wederom soude verwijderen sal connen gebleecken worden. Doch ick hope de juf-

¹³⁹ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 277-v d.d. 28-07-1668.

¹⁴⁰ Ibidem, f. 255v d.d. 27-07-1668.

¹⁴¹ Ibidem, f. 258 d.d. 08-08-1668.

frouw hare passie overwinnen om de rust en vrede niet verder en sal willen verhinderen.¹⁴²

De benepenheid van deze vrouw had inmiddels geleid tot de heuse constructie van een schot tussen de onderscheiden delen van de kerkbank, onderdeel van het eerder getroffen akkoord. Vrouwen waren duidelijk op hun prominentst wanneer het publieke omgangsvormen betrof.¹⁴³ Openbare gelegenheden vormden hun sociale uitlaatklep, waarmee op hun beurt de mannen rekening dienden te houden.

Deze uitzonderlijke saga was daarmee nog niet ten einde want Geetruid blijft hameren op een definitief oordeel van prinses Amalia in plaats van alleen dat van de domeinraad.¹⁴⁴ Uiteindelijk werd bepaald dat mevrouw Hoogkamer de eerste zitplaats ter breedte van een comfortabele armstoel werd gegund en het tussenschot verder zou worden verhoogd: de constructie van deze scheidingswand werd daarmee bestendigd. De rest van de bank kwam ten goede aan de vrouw van de predikant en haar gezin.¹⁴⁵ De dames gingen echter in dezelfde geest door, zoals blijkt uit een brief van mevrouw Van Thol aan griffier Buysero in haar gebrekkige, hier en daar fonetisch gesteld Nederlands.¹⁴⁶ Uit deze brief blijkt nogmaals hoe nauwgezet alles luisterde. Volgens haar had de magistraat bij het maken van het schot 'anderhalve hantbreet' ruimer in het voordeel van mevrouw Buycx gerekend, maar zij had hier desondanks niet tegen geprotesteerd. Haar rivale was namelijk langere tijd niet in de kerk komen opdagen en dus was er geen reden tot klagen geweest. Dit veranderde echter plotseling vanaf het moment dat haar man begin oktober wederom in de magistraat werd gecontinueerd. Dit bood haar kennelijk weer de noodzaak om haar gezicht in de kerk te laten zien. Nog veel erger was het dat zij daarbij toch haar dochter bleef meenemen:

en breekt daermee het gans contractt. De dochtter inkommodeert mij geweldich met dat de plaets te klijn is voor twee: soo moet haer aerm gans over het affschutsel heen hange, soodat ick genootsaecht ben soo wijt af te sitte dat bijnaa geen plats of wijnich daerbij gewonnen hebbe.

Is het tot dan toe de vrouw van de predikant die overkomt als een halsstarrig type, nu blijkt de hoogmoed van de tegenpartij die zich alleen maar op hoogtijdagen in de kerk wenst te vertonen. Had predikant Plancius dus toch gelijk met zijn reprimande aan het adres van de schepenen over de lege magistraatsbank?¹⁴⁷ Uit de confrontatie tussen twee echtgenotes die strijden om positiebehoud blijkt zijdelings de dubbele bodem van de religieuze gezindheid van Bredase schepenen, die wel de lusten (voorrang in de kerk) maar minder de lasten (oprechte gelovigheid) wilden dragen.

Dit kan op zijn beurt mede verklaren waarom vanaf 1681 in de magistraatsbank in de Grote Kerk voortaan tevens hoge militaire officieren plaats mochten nemen.¹⁴⁸ Twee jaar eerder was dit ook al ter sprake gekomen. Toen had president Van Luchtenberg bericht dat de gouverneur aan de kapiteins en luitenants had verboden in de magistraatsbank te gaan zitten, waarop hij had voorgesteld hetzelfde te verbieden aan burgers 'inde militaire banck'. Hier ging de magistraat mee akkoord die echter

¹⁴² Ibidem, f. 263 d.d. 21-08-1668.

¹⁴³ Whyman, *Sociability and Power*, hoofdstuk 4.

¹⁴⁴ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 272v d.d. 26-08-1668.

¹⁴⁵ Ibidem, f. 275-v d.d. 30-08-1668.

¹⁴⁶ Ibidem, f. 283 d.d. 13-10-1668.

¹⁴⁷ Zie eerder hoofdstuk zes.

¹⁴⁸ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-83, f. 331 d.d. 02-07-1681.

tevens aangaf dat dit aan alle kolonels, luitenant-kolonels en majoors wel was toegestaan. Verder werd bepaald dat voortaan op kerkdagen een stadsbode voor de magistraatsbank zou gaan staan om onbevoegden de toegang te ontzeggen.¹⁴⁹ Militaire officieren hadden er juist altijd blijk van gegeven dat er voor hen te weinig plek was; zo kwam, weliswaar op geïmproviseerde wijze, de magistraatsbank toch weer vol te zitten.

Manifestatie in de kerk gedurende een van de weinige publieke bijeenkomsten bleek dus een continue bron van onvrede in de statusgevoelige Bredase gemeenschap. Griffier Van Vliet had zich in 1653 laatdunkend uitgelaten over iemands vrouw die wel ergens plaats mocht nemen, terwijl zijn vrouw dat niet was toegestaan.¹⁵⁰ Stadhouders Damisse gaf in 1679 de stoel van wijlen 'joffr. van Nassouw', die door de magistraat aan zijn vrouw was gegund, terug 'alsoo de hr. rentmr. Sweerius daerover bij Sijne Hooghijt ende Sijn Hoogh Edt. [de drossaard] veele moijelijcheden hadde gemaect'.¹⁵¹ Ook Damisse's vrouw liet zich kennelijk te zeer voorstaan op de politieke privileges van haar man. Op den duur leidde het gebrek aan zitplaatsen mogelijk zelfs tot een aanwas van de Waalse gemeente, waar meer ruimte was.¹⁵² In oktober 1683 werd besloten dat de stoelen met leuningens zoveel plaats innamen, dat deze dienden te worden vervangen.¹⁵³ Bij het openmaken van een graf eind 1689 waren vervelend genoeg niet alleen veel stoelen verplaatst; dit tijdelijke ongemak werd nog eens verergerd door de ontstane stank.¹⁵⁴ Oud-schepenen Hendrik Damisse ging in 1691 op een keer in de magistraatsbank zitten (volgens de resolutie was overigens sprake van 'inden nieuwen gemaekten magistraetsstoel'). Wilde hij deze soms gewoon even uitproberen? Hoe dan ook, dit werd prompt de volgende dag gemeld in de magistraat door substituut-stadhouders Cornelis Vingerhoets. Damisse stond tenslotte, als oud-schepenen, een eigen bank ter beschikking; bovendien was het aanzien van de familie niet meer wat het geweest was.¹⁵⁵ Dat kwam door de daden van zijn corrupte broer, de stadhouder, die zich ook op dit terrein met betrekking tot de kerk niet onbetuigd had gelaten. De dames Zegwaard en Schaak, echtgenotes van hoge generaliteitsambtenaren ter plekke, vroegen in 1685 om plaatsing van een stoel vóór de magistraatsbank (waarschijnlijk in het schip). Na inspectie ter plekke werd het verzoek afgewezen 'omdat vele fatsoenlijke lieden anders hun plaats zouden verliezen'.¹⁵⁶ Het verzoek werd dus ogenschijnlijk om praktische redenen van de hand gewezen of toch niet?

Alsmede seer verwondert waren vanijnt het gedane rapport vande heer stadthouder [Damisse] gehooft te hebben als dat de heer borgemr. Buerstede haar mevr. Seggewaart soude hebben geseght dat bij aldien de heer stadthouder sulx toestont dat t selvige alsdan soude wesen gedaan.

¹⁴⁹ Ibidem, f. 255v d.d. 15-12-1679.

¹⁵⁰ SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 2: notulen 1640-1643, 1645-1658, f. 290v d.d. 11-10-1653.

¹⁵¹ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-83, f. 255 d.d. 08-12-1679.

¹⁵² SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 5: notulen 1677-1686, f. 127 d.d. 10-02-1680.

¹⁵³ SAB, OSA inv.nr. 35: NM 1683-1687, f. 1v d.d. 28-10-1683. Volgens Swigchem e.a., *Een huis voor het Woord*, 219 waren onder de stoelen in kerken twee hoofdtypen: klapstoelen en gewone stoelen maar de laatste zonder zijleuningens.

¹⁵⁴ SAB, Archief Kerkenraad inv.nr. 6: notulen 1686-1694, f. 103 d.d. 24-12-1689. Over de invloed van kwade reuken op verplaatsing van begrafenissen van binnen naar buiten de kerk in de zeventiende eeuw, zie: Houllbrooke, *Death, Religion and the Family*, 362 en Den Boer, 'Naar een geschiedenis van de dood', 175; 179.

¹⁵⁵ SAB, OSA inv.nr. 36: NM 1688-95, f. 124v d.d. 01-10-1691.

¹⁵⁶ Ibidem, inv.nr. 35: NM 1683-7, f. 89v-90 d.d. 04-09-1685.

Mr. Jacob van Buerstede had in essentie zijn mond voorbij gepraat met zijn toezegging, in de vaste veronderstelling dat Damisse zijn zegen aan dit plan zou geven: diens woord was tenslotte wet in Breda. Dat mocht dan in de magistraat het geval zijn, met betrekking tot de kerk lagen de verhoudingen toch iets anders.

De stoelendans in de Bredase kerken werd dus continue tot op de centimeter uitgevochten: kerkgangers deden er alles aan om sociale verschillen in rang tot uitdrukking te brengen. Tegelijkertijd maakte men zich hiermee kwetsbaar voor de buitenwacht: tongen roerden zich onder de dienst en buiten op straat over wat er nu weer was voorgevallen. Voor de regenten leverde dit uiteindelijk alleen maar gezichtsverlies op.

Schandalen

Het groeiend onderscheid naar religie en het geringe onderscheid tussen de verschillende levenssferen bleek een explosief mengsel te zijn. De strijd van een Bredase regent om behoud van zijn aanzien blijkt zelden beter als uit het relaas rond oud-burgemeester Hendrik van Berlicum. Deze voormalige bakker ten tijde van het Spaanse interregnum en niet-Bredenaar was in 1654 voor het eerst in de magistraat gekozen. Hij had reeds in diverse functies de stad gediend; van 1646-49 had hij bijvoorbeeld in de tienraad gezeten. Eerder was hij armenmeester geweest en aansluitend op het ambt van tienman was hij enige tijd diaken geworden. Zijn bediening van dit ambt was niet vlekkeloos verlopen. Volgens sommigen was hij zelf notabene ‘een brooddieff’ (in plaats van dat hij dit aan de armen uitdeelde) en ‘seer meijnedich’.¹⁵⁷ Dat niet alleen, er zat ook een luchtje aan hem: hij werd ervan verdacht onder een hoedje te spelen met de jezuieten.

Dit wordt verder niet gesubstantieerd maar het is mogelijk dat men daarbij zijn aankoop van de voormalige ‘herberge van Thoir’ (tussentijds omgedoopt in ‘t wapen van Nassauw’) op het oog had, een huis waar de abdis van Thorn speciale rechten op bezat.¹⁵⁸ De aankoopsom in 1640 van dit huis, gelegen op de hoek van de Schoolstraat, van fl. 3.750.- laat tevens zien dat Van Berlicum goed had geboerd in het interregnum - mogelijk een ander punt voor verdachtmaking. In 1648 kocht hij voor een vergelijkbare som geld een ander huis ditmaal gelegen in de Carterstraat, waar hij zijn intrek in zou nemen getuige diverse uitbreidingen en verbouwingen.¹⁵⁹ Ondanks dat hij diaken en later kerkmeester was van Breda – een protestant dus - toonde Van Berlicum in de namen van zijn behuizingen een merkwaardige neiging tot katholieke steunpunten: ditmaal heette zijn huis Brussel. Tevens was hij het die in 1660 aan de magistraat wist te melden dat een van de oude kanunikken, Craesbeeck, op sterven lag.¹⁶⁰

Van Berlicum bleef in 1655 aan als schepen maar in de twee volgende jaren ontbreekt hij. Een korte bestuurlijke carrière zou men welhaast denken, zoals zovele Bredase regenten. In 1658 keert hij echter terug als burgemeester, wat hij vervolgens drie jaar lang blijft. In deze jaren speelt hij tevens een hoofdrol in het proces tegen oud-burgemeester Jacob Drabbe, wiens stadsrekeningen niet in orde zijn en

¹⁵⁷ SAB, ONA inv.nr. 141, f. 185-v d.d. 25-09-1652.

¹⁵⁸ SAB, ONA inv.nr. 122 (niet gefolieerd); SAB, ORA inv.nr. 532, f. 32v-33 d.d. 14-03-1640.

¹⁵⁹ SAB, OSA inv.nr. 534, f. 141v-142 d.d. 04-03-1648; ibidem, inv.nr. 538, f. 150-v d.d. 24-04-1665 (koop aangrenzend stuk grond); ibidem, inv.nr. 543, f. 66v-67 d.d. 05-08-1681: verkoop van ‘eene huijsinge met eenen gangh ofte galerije met achterhuijsinge ten deele bij Hendrick van Berlicom aengetimmert metten binnenhoff’.

¹⁶⁰ SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 3: notulen 1658-1672 d.d. 27-11-1660.

die uiteindelijk iets meer dan vierduizend gulden moet vergoeden.¹⁶¹ Begin jaren zestig zit Van Berlicum nog een aantal jaren als schepen in de magistratuur, maar daarna is het louter kommer en kwel. Wegens fraude als rentmeester van de armen en in de ontvangsten van servitiegelden (dezelfde klacht als tegen Drabbe), krijgt hij nu zelf een meerjarig proces aan zijn broek.

Dit proces, dat loopt vanaf eind 1664, is uiterst ingewikkeld omdat er tegelijkertijd zowel een civiele als een criminele procedure lopen.¹⁶² Van Berlicum vond echter de voltallige macht van de magistratuur tegenover zich. Wijdverbreid werd in de stad rondgebazuind dat alleen hij schuldig was aan de wijze waarop de stad tekort was gedaan in de ontvangsten van servitiegelden.¹⁶³ Hoe snel een en ander ook persoonlijke consequenties had, blijkt enige maanden later. Op bezoek in Dordrecht is Van Berlicum, samen met twee andere inwoners van Breda, op zoek naar een overvaart richting de Moerdijk. Zijn mede-reizigers wordt een schip aangewezen dat is gehuurd door Johan Damisse, oud-schepen Johan van Alphen en de rentmeester van het gasthuis Pieter Nuyts. Zij mogen meevaren, maar als Van Berlicum aan boord stapt wordt hem de toegang tot het schip geweigerd.¹⁶⁴ De waarschijnlijke reden: Damisse was tesorier van de servitien en dus partij in de zaak tegen Van Berlicum. Later zei deze aan boord tegen de overigen dat, indien Van Berlicum apart om toestemming had gevraagd, hij die wel zou hebben gegeven 'doch tegens sijn hert'. Van Berlicum moest nu toch in een aparte schuit overvaren.

Gedurende zijn proces stelt Van Berlicum zich uitgebreid te weer: er is zelfs sprake van een 'quadruple' (viervoudige) procesgang. Op 11 augustus 1668 wordt hij uiteindelijk van stadswege veroordeeld en moet hij een som van bijna tienduizend gulden terugbetalen.¹⁶⁵ Van Berlicum is al die jaren het gesprek van de dag en dat blijft, want bij de Raad van Brabant loopt nog de andere zaak. Hij verzoekt daarom zelf begin 1670 tijdelijk niet deel te hoeven nemen aan het avondmaal. Dat wordt hem, hangende de uitspraak, toegestaan. Het uitblijven van een definitief vonnis schaadt echter in toenemende mate zijn positie aangezien er geen juridische veroordeling aan ten grondslag ligt. Dit leidt na een jaar tot ongenoegen van de magistratuur, bovenal stadhouders Bernagie die zo een van zijn voornaamste medestanders publiekelijk te schande ziet gemaakt. Hij verzoekt daarom of Van Berlicum niet weer kan worden toegelaten tot het avondmaal. De situatie was ondertussen verder gecompliceerd geraakt omdat Van Berlicum diverse malen, zonder toestemming van de Bredase kerkenraad, het avondmaal in Den Haag heeft bijgewoond. Het proces rond corruptie met gemeenschapsgelden had er bovendien toe geleid dat Van Berlicum een schotschrift liet drukken 'in het welke verscheiden personen ende voorname ledematen schandelijk werden gediffameert'.

¹⁶¹ BHIC, RvB inv.nr. 788.1293.

¹⁶² BHIC, RvB inv.nr. 788.1298. Voor de bredere achtergronden, zie: NA, NDR inv.nr. 8007, f. 76r-247v; *ibidem*, inv.nr. 8015, f. 205r-v.

¹⁶³ GAH, ONA inv.nr. 309, f. 241 d.d. 10-12-1664.

¹⁶⁴ SAB, ONA inv.nr. 181, f. 72-v d.d. 01-04-1665.

¹⁶⁵ NA, NDR inv.nr. 7985, f. 575r-v: 'dat den verweerder schuldigh ende gehoude is aen den aenlegger in zijne qualiteyt goet te doen; eerstelijck den post van 2679 guldens 19 stuyvers, uyt het hangende kasken, 't zy in valibile billietten aldaer behoorende, ofte in gelde te suppleren; ten tweede, den post van 638 guldens 3 stuyvers uyt de kist; ten derden, de somme van 36 guldens 4 stuyvers uyt den lessenaer vermist; ten vierden, al sulcke somme van 136 guldens 19 stuyvers, als hy verweerder ontfangen heeft, ende by hem niet verantwoordt en zijn, ende vervolgens zijne presentatie; eyndelijck ende ten laesten, dat hy verweerder oock schuldich ende gehouden is, den post van 8178 guldens te suppleren met valibele billietten, oftewel in gelde, ende dat alles met den interest vandien, t'zedert de institutie deser proceduren; mits dat hy verweerder daer aen sal mogen korten al sulcke somme van 1318 guldens 5 stuyvers aen billietten, als hy verweerder by reconventie heeft geeyst, ende by den voorsz. aenlegger gepresenteert is, parthyen respectie daerinne condemnende.'

Dat de oud-burgemeester zijn mannetje stond bleek reeds in 1651 bij een ruzie met mede-diaken Bastiaen Claessen van Overvelt op de Grote Markt, dat was uitgelopen op een handgemeen.¹⁶⁶ Destijds was hij er met een reprimande vanaf gekomen; in de eerste maanden van 1670 domineert de behandeling van zijn wedertoelating echter de vergaderingen van de kerkenraad. Het komt uiteindelijk tot een individuele, gemotiveerde stemverklaring waarin de meerderheid zich tegen zijn toelating keert.¹⁶⁷ Adriaan van der Schoot vindt het nog te vroeg om Van Berlicum nu reeds te laten 'triumpheeren'; zijn toelating zou 'grote confusie' geven en hijzelf zou in dat geval nog liever de kerk verlaten. President Willem Snellen en de schepenen Johan Buycx, Samuel Zuerius en François de Bons waren soortgelijke meningen toegedaan. Johan Damisse wil dat de beschuldigingen die tegen hem persoonlijk zijn geuit, eerst zouden worden ingetrokken. Dit gold tevens voor Johan Meyers die hierover sprak 'op seer harde maniere'. In de kerkenraad bevindt zich slechts een vredesduif, diaken Leendert van Erfrenten, die bereid was tot een verzoening te komen mits de 'injurien' hem aangedaan worden rechtgezet. Diaken Leendert de Smit verkondigt dat Van Berlicum wist 'dat hij een schelm was ende een leugenaer'. Mede door deze verscheidenheid aan opinies zou het nog een half jaar duren voordat de kerkenraad bereid was hem weer toe te laten.¹⁶⁸

Dit eerherstel kwam echter te laat want Van Berlicum overlijdt korte tijd later. Voor de politieke verhoudingen in Breda bleek deze kwestie een cause célèbre, waar in de tweede helft van de jaren zestig bijna alles om draait. Hoewel niet gespeend van inhoud (frauduleus gedrag) en met diverse publieke gevolgen voor de man zelf vormde iets anders nochtans de aanjager, zo schrijft hij:

Ick bevijnde alhier dat de passie van onsen president Buerstede soo hooch gaen, dat hij gerne soude sien mijnen onderganck, ja soude den lesten stuijver vande stadt daerbij opsetten.¹⁶⁹

Deze particuliere 'passie' had verder geen ideologische lading: in de politieke arena van Breda draaide het in hoge mate om eigenbelang. In de onderlinge concurrentiestrijd werden politieke tegenstanders dus gepakt zodra zich iets gelegens voordeed, hetzij in de publieke of private sfeer.

Na 1637 roerde in Breda dus ook de publieke kerk zich in de strijd om eer en reputatie van mensen. Mede omdat de dubbelrol van regenten als schepenen en lidmaat niet optimaal verliep, viel er al genoeg te klagen over hun algemene obstructie inzake de stedelijke reformatie.¹⁷⁰ Hoge functionarissen hadden verder als publiekspersoon een voorbeeldfunctie te vervullen: de kerkenraad fungeerde dan ook, behalve als waakhond, tevens als aangever. In de avond van 9 november 1686 beviel Marieke van Dongen, dienstmeid van oud-president en schepenen Willem van Bergen. Zowel moeder als kind overleefden de 'arbeijt' niet, op zichzelf niet ongebruikelijk. De volgende dag verschenen Adriaan en Jacob van Bergen, twee neven, in de magistraat om de gebeurtenissen te melden waarna de stadhouder de magistraat verzocht inspectie te verrichten.¹⁷¹ Weer een dag later verscheen een broer, advocaat Adriaan van Bergen, in de magistraat. Hij verzocht het dode lichaam (tezamen

¹⁶⁶ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 2: notulen 1640-3, 1645-58, f. 257v d.d. 11-09-1651.

¹⁶⁷ Ibidem, inv.nr. 3: notulen (1642) 1658-72, d.d. 10-03-1670.

¹⁶⁸ Ibidem, d.d. 03-10-1670.

¹⁶⁹ NA, NDR inv.nr. 8007, f. 116r d.d. 20-07-1666: brief H. van Berlicom aan Buijsero.

¹⁷⁰ Zie hoofdstuk zes.

¹⁷¹ SAB, OSA inv.nr. 35: NM 1683-87, f. 196-v d.d. 10-11-1686.

met de ongebooren vrucht) weg te mogen laten halen en onder te brengen bij Anneke 'de briefbestelster' of een andere geschikt persoon. Hij had hierover met de stadhouder gesproken (waarvan we niet weten of hij reeds inspectie had verricht), die had gezegd dat 'dit een zaak van kleine importantie was en daarover met de president te spreken'.¹⁷² Twee dagen later verscheen een zuster van de overledene in de magistraat, Jenneke Boudewijns van Dongen, met het verzoek het dode lichaam te mogen begraven: het verzoek was opgesteld door de eerdergenoemde advocaat Adriaan van Bergen.

De intensieve bemoeienissen van diverse familieleden met de afwikkeling, in samenspraak met de stadhouder, kent twee mogelijke scenario's. In het gunstigste geval probeerde men de eer van een onschuldig man te redden; in het ongunstigste geval werd er letterlijk met bewijsmateriaal gesleept (dat bovendien zo snel mogelijk onder de grond werd gestopt), waarbij familieleden bovendien onder druk werden gezet of mogelijk zelfs waren afgekocht. Om private redenen probeerde de familie in samenspraak met de stedelijke overheid dit schandaal in wording hoe dan ook te verhullen: alles wat zij tot dan toe hadden ondernomen had achter gesloten deuren plaats gevonden. De reikwijdte van hun handelingen blijkt echter uit de notulen van de kerkenraad, de bewaker van de publieke moraal.

Al gauw deed in de stad het kwade gerucht de ronde dat Van Bergen zijn dienstmeid zwanger had gemaakt, waarop hij terstond door de kerkenraad werd ontboden. Hij ontkende in alle toonaarden hier ook maar iets vanaf te weten: hij wist zelfs niet eens dat ze zwanger was geweest, laat staan dat hij hier persoonlijk de hand in had gehad. Tegelijk beklagde hij zich erover dat zijn naam zwart werd gemaakt, terwijl hij in deze kwestie zo onschuldig was als een ongebooren kind. Na deze hartstochtelijke ontkenning kon de kerkenraad niet anders doen dan hem op zijn woord geloven en het er verder bij laten.¹⁷³ Uit het feit dat Van Bergen tot aan zijn dood in 1700 nog vele malen zitting in de magistraat zou hebben valt af te leiden dat hij publiekelijk zijn gezicht had weten te redden; hij was echter de laatste Van Bergen op het kussen. Had daarmee het sociaal-maatschappelijk vermogen van deze familie toch onherstelbare schade geleden?

Corruptie en wangedrag

Niet alleen hadden de Bredase regenten meerdere broodheren tegelijk te dienen, ook de verschillende levenssferen overlaptten elkaar: daardoor werden zij publiekspersonen wier gedragingen op de voet werden gevolgd. Publieke schande als in de kwestie Van Berlicum of Van Bergen diende daarom tegen elke prijs te worden voorkomen. Aantijgingen van fraude of corruptie bleken omgekeerd vaak het ideale middel om een politieke tegenstander aan te pakken. Was dit echter wel altijd even terecht? De beschuldigingen konden meestal niet worden bewezen en zelf bleek men vaak niet minder corrupt. Veeleer raakte door corrupt gedrag de reputatie van derden in het geding. Stadhouder Cornelis Damisse moest uiteindelijk in de loop van 1687 weg omdat hij het gezag en de autoriteit van zijn ambt, de leden van het stadsbestuur en de heer van Breda had bezoedeld – niet zozeer om de 'vereringen' (giften) die hij had ontvangen en geëntameerd.

Hoewel de woorden 'ter goeder naem ende faem' vaak worden gebezigd in de zeventiende eeuw was hun betekenis er nog niet minder om. Zijn opvolger Johan van

¹⁷² Ibidem, f. 197-v d.d. 11-11-1686 en f. 197v d.d. 13-11-1686.

¹⁷³ SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 6: notulen 1686-94, f. 25: d.d. 12-12-1686.

Goor kreeg, ondanks dat hij de plaatselijke justitie in zijn zak had, jarenlang Cornelis Adriaan Gilsemans achter zich aan. Diens minderjarige dochter was wegens een vermeende zwangerschap in zijn opdracht ten onrechte door twee vroedvrouwen onderzocht.¹⁷⁴ Wegens aantasting van haar eer, liet haar vader het als een van de weinigen hier niet bij zitten. Uiteindelijk waren het klachten van enige leden van de magistraat over de algemene justitiële gang van zaken in de stad die een volledig onderzoek tegen de lokale stadhouder op gang brachten.¹⁷⁵ Omgekeerd sprak de stadhouder direct van 'sijne vijanden'. Zoals zo vaak in dit soort zaken, had hij slechts op aangeven van derden (daders en slachtoffers) gehandeld. Beschuldiging van corruptie was dus in meerdere opzichten een dubbelzijdig zwaard.

De maatschappelijke gevolgen ervan waren dan ook nogal wisselend evenals de mogelijkheden. Verantwoording van gemeenschapsgeld trof met name de binnenburgemeesters (als trossiers van de stad) en de aalmoezeniers. De eventuele mogelijkheden tot fraude van de eerste groep is reeds diverse malen ter sprake gekomen; ook de aalmoezenie bleef echter niet gevrijwaard van beschuldigingen. In de loop van 1675 werd duidelijk dat onder het beleid van oud-diakenen Anthonis Kamerling, Cornelis van den Werck en Petrus Sgraeuwen geld, dat belegd was 'ter goeder meeninge', tot een verliespost had geleid. Reeds in januari hadden de diakenen Sebrecht van Gendt en Cornelis van Loon geklaagd dat er dat winterseizoen minder werd uitgedeeld als voorheen aan de armen.¹⁷⁶ Mogelijk als verdere kostenbesparing werd in juni besloten dat het uitdelen van het brood niet langer van huis uit zou gebeuren maar in de kerk zou plaatsvinden.¹⁷⁷ Waren de oud-diakenen voor een en ander verantwoordelijk? Ter verdediging wezen die erop dat de winst ook niet voor hun rekening zou zijn gekomen maar voor de diaconie bestemd was geweest. Kortom, zij dienden hoofdelijk niet aansprakelijk te worden gesteld voor het ontstane verlies.¹⁷⁸ Zij probeerden zichzelf dus op slim casuïstische wijze vrij te pleiten van enige schuld.¹⁷⁹

De gevolgen van fraude en corruptie bleven voor de dader, in vergelijking met meer persoonlijke schandalen als moord en doodslag of overspel, meestal beperkt. Natuurlijk moest men boeten en op de blaren zitten maar de tijd heelde over het algemeen deze wond. Met de val van stadhouder Cornelis Damisse raakten zijn familieleden en verwanten tijdelijk in ongenade, maar de smet op hun blazoens was niet permanent. Bovendien was Damisse als zodanig niet ontslagen geweest. De familie zou het uiteindelijk allemaal overleven, zij het door een interne herschikking van de familieorde: niet de kinderen van Cornelis, maar die van zijn broer Johan speelden later in de achttiende eeuw als lokale stadhouders een hoofdrol in de stedelijke politiek. Wie zou denken dat aan de rol van de familie Van Goor in de Bredase politiek een einde kwam met het officiële ontslag van Johan van Goor als stadhouder in 1702, heeft het al evenzeer mis.¹⁸⁰ Twee van zijn zoons belandden later in de achttiende eeuw in de magistraat en aan een van hen, Thomas Ernst van Goor, hebben we zelfs de *Beschryvinge der Stadt en Lande van Breda* (1744) te danken. Over het corruptieproces tegen zijn vader vermeldt hij hoegenaamd niets; een beschrijving van de functie van stadhouder - de belangrijkste ontwikkeling binnen het

¹⁷⁴ NA, NDR inv.nr. 7984, f. 398 e.v.

¹⁷⁵ Ibidem, f. 467r d.d. 30-09-1700.

¹⁷⁶ SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 4: notulen 1672-1676, f. 128 d.d. 19-01-1675.

¹⁷⁷ Ibidem, f. 160 d.d. 01-06-1675.

¹⁷⁸ Ibid., f. 158 d.d. 15-05-1675.

¹⁷⁹ Wacquet, *Ethics and Power*, hoofdstuk 6.

¹⁸⁰ Korteweg, *Thomas Ernst van Goor*, 16. Vergelijk: Streng, 'Stemme in staat', 242.

Bredase bestuur van de zeventiende eeuw - laat hij wijselijk eveneens achterwege.¹⁸¹

Meer in het algemeen kan desondanks worden gesteld dat sinds de tweede helft van de zeventiende eeuw het gedrag van Bredase regenten in toenemende mate in oppraak raakte. Was dit dan soms een – verkeerde - uiting van een groeiend standsbewustzijn; dachten zij zich meer te kunnen veroorloven? De historicus Roorda heeft deze problematiek eerder aangestipt voor Holland en hield het inderdaad op een generatieverhaal – of beter gezegd een generatiekloof: andere tijden, lossere zeden.¹⁸² Tot 1648 was de Republiek in zijn eigen strijd om overleving verwickeld: alles stond in het teken van de onafhankelijkheid. De periode van het eerste stadhouderloze tijdperk (1650-1672) bracht interne bevrijding en internationale voorspoed. Ingeleid door een tarievenoorlog vanaf 1667, stelde de strijd tegen Frankrijk ook steeds duidelijker fysieke grenzen aan de groei en bloei van de Republiek.¹⁸³ De tijden van onzekerheid over het eigen lot waren sneller teruggekeerd dan verwacht en de gevolgen in het diepe zuiden in potentie groter dan elders.

Naast corruptie lijken in een aantal gevallen in het laatste kwart van de zeventiende eeuw kwesties van dronkenschap een opvallende rol te spelen. De merkwaardige bestuurlijke carrière van mr. Jacob van Bergen die, na vijftien jaar onafgebroken tienraad te zijn geweest in 1671 plotseling tot burgemeester werd benoemd, eindigde al even abrupt. Volgens een kennis van Constantijn Huygens, mr. Huybert Roosenboom, dronk hij zichzelf het graf in - hierin aangemoedigd door Hieronymus Beverningh, thesaurier-generaal van de Unie en buitengewoon gezant in diverse belangrijke diplomatieke missies.¹⁸⁴ Een dergelijke belangrijke drinkebroer als persoonlijke vriend, die zich op dat moment bovendien in bijzondere gunst van de prins stond, verklaart weer wel de benoeming van Van Bergen tot burgemeester van Breda en korte tijd later als advocaat-rekestmeester van de prins. In 1683 gaf de magistraat aan stadhouder Damisse een verklaring af dat zij hem ‘nooit soodanigh beschoncken gesien hebben ofte is altijd wel bequaem geweest omme sijne voorsz. functie te connen waerneemen, als meede dat hij geene professie van droncke drincken en maectt ofte eenigsins daertoe geneegen is.’¹⁸⁵ Het afgeven van een dergelijke verklaring is dermate verdacht, dat we mogen veronderstellen dat de stadhouder een serieus drankprobleem had. Nauwelijks twee weken daarvoor trouwens werd het oud-schepen Van Bergen toegestaan ‘eenige wijn de bourgonje’ die hij gekregen had, te verkopen.¹⁸⁶

In de loop van de tweede helft van de zeventiende eeuw raakten gedistilleerde dranken als brandewijn inderdaad in opmars. Schepen Vingerhoets had begin achttiende eeuw een drankeldertje met enige flessen op de bovenvoorkamer staan. Ook advocaten als Johan van Bernagie verschenen in staat van openbare dronkenschap voor de vierschaar, waardoor hij ‘sijne behoorlicke defentie niet wel en konde doen.’¹⁸⁷ Hoe zijn cliënt hierover dacht is een tweede, maar dergelijke incidenten leidden in elk geval ‘tot groot disrespect van de magistraat’. De persoonlijke levenswandel van griffier Johan van Vliet ging in zekere zin van incident naar in-

¹⁸¹ Zelf zou hij notabene in 1735 tijdelijk het ambt van drost waarnemen, evenzeer als eind 1748 de taken van stadhouder.

¹⁸² Roorda, ‘Het Hollandse regentenpatriciaat’, 229 e.v.

¹⁸³ Israel, *Dutch Primacy*, 283 e.v.

¹⁸⁴ *Journalen Huygens*, IV, 10.

¹⁸⁵ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-83, f. 495-6 d.d. 27-09-1683.

¹⁸⁶ Ibidem, f. 494 d.d. 15-09-1683.

¹⁸⁷ Ibid., f. 296 d.d. 16-11-1680 en f. 303 d.d. 28-01-1681.

cident en dat vaak in het openbaar. Diens dronkenschap, onzedelijk gedrag en straatschenderij bezorgden hem bij zijn vrienden spottend de bijnaam van *pro innocentia Jani Vlitii*. Geregeld hing hij ook zelf zijn vuile was buiten te hangen:

Den griffier Van Vliet heeft woonsdach lestleden alhier in de vierschare woorden gemaect teghen den advocat Laerhoven, die bij ordre vande magistrat sijne huysvrouw dient. Ende naer dat hij onder andere aen den selven Laerhoven hadde gesecht oft die niet genoeg aen een hoere hadde, oft hij de sijne oock wilde hebben, heeft hem een vuijstenslach gegeven.¹⁸⁸

De griffier moest bij herhaling worden gemaand zijn werk beter te doen. Bij deze sloddervos was een gebrek aan moraal structureel geworden, iets dat zijn leven was gaan beheersen. Dronkenschap werd dus een groeiend probleem onder de functionarissen en hun particuliere zeden hielden hiermee min of meer gelijke tred. Steeds vaker ook bleken herbergen de plaats waar dergelijke uitbarstingen plaatsvonden, al was het zeker niet altijd alleen de drank die praatte. Hier kwam men buitenshuis in toenemende mate bijeen (waarbij veel herbergen ook hun eigen cliëntèle kenden), maar zeker niet altijd nader tot elkaar.¹⁸⁹ Tegelijkertijd blijkt uit deze en andere voorvallen ook iets van de geringe omvang van de Bredase gemeenschap waar alles binnen de kortste tijd op straat lag en dergelijke ruzies jarenlang voortsleepten, met alle gevolgen vandien voor de onderlinge sociale verhoudingen.

De geringe status van de Bredase regenten kwam dus mede voort uit hun eigen (wan)gedrag, dit in mogelijke relatie tot hun voortdurende zoektocht naar status. De permanente aantasting van het politieke klimaat in de stad kon eveneens niet zonder gevolgen blijven voor de eigen reputatie.¹⁹⁰ Gebrek aan status vormde niet alleen een reden om elkaar te pas en te onpas aan te vallen, maar bood tevens ook anderen de gelegenheid om vrijelijk het stadsbestuur te beledigen. Zoals de huisvrouw van de marktschipper van Haarlem op Breda anno 1646: 'daer en is niet een die binnen Breda deught, soo wel de magistraet als alle de andere die daer sijn.' In de stad werden de deugdzamen vanzelf deugnieten, of zij nu wel of geen fluwelen broek droegen, zo verkondigde zij in haar eigen schuitpraatjes.¹⁹¹ Deze vrouw van een betrekkelijk anonieme marktschipper verkondigt daarmee in wezen dezelfde mening als de beroepssatiricus Weyerman een halve eeuw later: de stad Breda en in het bijzonder zijn regenten deugden niet; zij waren zakkenvullers die 'nooit leezen, en zelden denken'.¹⁹² Weyermans negatieve kwalificaties over de Bredase autoriteiten eind zeventiende eeuw lijken dan ook niet ongegrond. Volgens de lokale stadhouder zou de medicus Noortberg in 1695 na drie jaar 'om sijn belachelijk rasonneren' zijn schepenplaats weer zijn kwijtgeraakt.¹⁹³ Nu schreef hij dit stuk weliswaar ter verdediging van zijn eigen corrupte handelingen, maar al vanaf eind zestiende eeuw had men moeite het gehalte van de schepenen op de gewenste voet te houden.

¹⁸⁸ NA, NDR inv.nr. 7984, f. 200r-v d.d. 28-11-1665: brief G. van Bernagie.

¹⁸⁹ Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, 118 e.v.; Kappelhof, 'Vrouwen buitenshuis in Breda', 61-62.

¹⁹⁰ Zie verder hoofdstuk twaalf. Vergelijk: Streng, *Stemme in staat*, 237-240.

¹⁹¹ SAB, ONA inv.nr. 132, d.d. 29-10-1646.

¹⁹² Hendrixx, 'De gevluichte Hermes', 82-86; in de kritiek van Weyerman werd inmiddels ook Den Bosch betrokken.

¹⁹³ NA, NDR inv.nr. 7984, f. 475v. Noortbergh zou overigens, na een aantal jaren tienraad te zijn geweest, gewoon in 1702 weer terugkeren in de schepenbank, van 1709-1717 zelfs onafgebroken en nog een laatste keer in 1721.

Leven na de dood

Vrijwaring van iemands reputatie gedurende zijn leven was soms al moeilijk genoeg. Op de oude dag restte slechts berusting over wat eens geweest was. Oudschepen Anthonis van Buerstede, die voor het laatst deel uitmaakte van het stadsbestuur in 1666, werd steeds slechter ter been, doof en een plaag voor zijn familie over wie hij als pater familias nog altijd meende te kunnen regeren. De stadhouder-koning had ter onderstreping van zijn status gelukkig nog een praatje voor hem over gedurende een verblijf in Breda, iets waar hij 'seer blij om was'.¹⁹⁴ Toen hij in 1692 tachtig jaar oud werd gaf hij 'taert' voor zijn vrienden en was hij weer even de patriarch van weleer.¹⁹⁵ De jaren daarna ging het nog louter bergafwaarts:

Dat den oude Buerstede gingh ende stondt, maer groote gaten in sijn beenen hadde; dat den heelen dagh voorde vensters sat, ende sagh wie daer voorbij gingh, ende als het vrienden waeren, haer daernaer bekeef, waerom sij niet aen en quamen.¹⁹⁶

Buerstede overleed uiteindelijk in 1696 - net als veel Bredase oligarchen op hoge leeftijd. Het leven was desondanks niet voor eeuwig, ook niet voor hen.

In religieuze zin bestond het aardse bestaan zelfs louter uit een voorbereiding op eeuwigdurende zaligheid: alle inspanningen van het individu gedurende zijn leven wogen uiteindelijk niet tegen het eindoordeel gods op. Dit traditionele standpunt werd vanaf de zestiende eeuw onder invloed van de Reformatie slechts langzaam teruggedrongen. Hoe bewust regenten met de dood omgingen tijdens hun leven, valt bij gebrek aan correspondentie nauwelijks aan te geven. In de weinige briefwisselingen wordt God bijna altijd aangehaald, maar meestal in standaardformuleringen zodat diepere gelovigheid moeilijk vast te stellen is. Stadhouder Bernagie bedankte God altijd na een periode van ziekte, zowel die van hemzelf, anderen als meer in het algemeen. In één van zijn brieven wordt God zelfs wel drie keer bedankt wegens zijn eigen beterschap, voor een veilige overtocht (daar waar een ander schip recent is omgeslagen en met elf of twaalf man verdronken) en uit angst voor 'de siecte' (pest).¹⁹⁷ Ziekten waren tenslotte door god gegeven om de mens op de proef te stellen en een teken van uitverkiezing.¹⁹⁸

Juist bij ziekten staat vast dat niet louter op god werd vertrouwd, integendeel: het hele arsenaal aan dokters, artsen, apothekers en hun tijdelijke lapmiddelen werd uitgeprobeerd. Ongebruikelijker was het om midden in een brief gods hulp in te roepen; meestal werd aan het slot van een brief om de gezondheid van anderen gebeden. In één geval moet de stadhouder echter zijn leven aan zich voorbij hebben zien flitsen en begon hij de zin 'Soo Godt de heer mij sondachavont niet merckelijck hadde bewaert'. Rijdend op een koets werd hij bijna door een ruiter in staat van openbare dronkenschap aan diens rapier geregen.¹⁹⁹ In later jaren lijkt de stadhouder meer op zijn hoede te zijn geworden en zijn eigen sterfelijkheid als reëeler te hebben ervaren. Indien hij over de toekomst sprak, bijvoorbeeld wat hij de volgende dag ging doen, dan was dat geen uitgemaakte zaak meer maar lag dit besloten in gods voorzienigheid.

¹⁹⁴ *Journalen Constantijn Huygens*, I, 410.

¹⁹⁵ *Ibidem*, II, 57.

¹⁹⁶ *Ibid.*, II, 610.

¹⁹⁷ NA, NDR inv.nr. 7979, f. 74r-75r d.d. 12-10-1667.

¹⁹⁸ Houlbrooke, *Death, Religion and the Family*, 69; 159.

¹⁹⁹ NA, NDR inv.nr. 8000, f. 383r d.d. 19-07-1667.

Eenieder diende dus ten alle tijden klaar te zijn voor de dood aangezien deze on-aangekondigd kwam. Vanwege alle obstakels op het levenspad konden voorbereidingen ervoor dan ook niet vroeg genoeg beginnen. Echte voorbereidingen in de vorm van een testament werden echter vaker wel dan niet pas aan het einde van iemands leven gemaakt.²⁰⁰ Bij echtparen ligt, blijkens de testamenten, vaak een van de twee ziek in bed of zit op een stoel bij het haardvuur. Sommigen werden tot op het sterfbed duidelijk door familieleden onder druk gezet om bepaalde verklaringen af te leggen.²⁰¹ Tussentijds werden slechts in geval van een huwelijk onderlinge regelingen getroffen, maar dat had minder te maken met de dood als wel de materiële verdeling. Eerdere regelingen worden overigens bijna altijd herroepen. De nalatenschap kwam dus op het laatste moment aan – een ziekte - en een codicil: kennelijk dacht men er toch liever niet al te veel over na of was men van gedachten veranderd. Met name de gebeurtenissen rondom het sterfbed en de begrafenis waren belangrijk voor een juiste overgang naar het hiernamaals, maar ook voor de overige familieleden ter herinnering aan het onvermijdelijke:

Gisterenavont is met lijckstatie het doode lichaem van d'heer president Luchtenburgh bestelt in seecker schip om aldaer [Den Haag] over te brengen ende in stillicheijt in sijn ouders graffstede te doen sincken. Dien heer is ons met groote droeffheijt al te haestich ontruckt, connende dit nieuw exempel ons leeren wat staet off fundament te maecken is op jonckheijt off sterckte.²⁰²

Curieus in dit opzicht is het boekwerkje *Les dernières heures* over de dood van André Rivet te Breda. Deze voormalige hoogleraar theologie te Leiden en curator van de Illustre School in Breda stierf aldaar begin 1651. Zijn doodsbed van ruim een week en alle verwickelingen daaromheen worden in het boek ten voorbeeld gesteld voor een breder publiek in de stijl van de *Ars Moriendi* (hoe te sterven), zoals hij het zelf ook graag had gewild. Het idee dat het stervensuur voor katholieken vele malen belangrijker was dan bij calvinisten, gold in elk geval niet voor hem.²⁰³ Hij wenste bijvoorbeeld zoveel mogelijk bezoek (waarvan burgemeester Snellen er ook een was) 'car il faut qu'un homme comme moy soit en exemple aux autres pour apprendre à mourir.'²⁰⁴ Van iedereen werd op even zorgvuldige wijze afscheid genomen: sommigen kregen een boek mee (een bijbel), anderen als zijn nicht een brief met wijze raad. Toen de ziekte progressieerde werd vooral veel gebeden, al dan niet samen met bezoekende predikanten. Uiteindelijk stierf Rivet met de handen ten hemel gevouwen en zijn naasten om zich heen verzameld.

Tegenover zijn piëtistisch doodsverlangen ten teken van het feit dat de dood niet afschrikwekkend behoefde te zijn, stond de doodsangst van velen. Sommige familieleden van Rivet, zoals zijn vrouw, hadden het er beduidend moeilijker mee dan anderen - al behoorde afscheid nemen evenzeer bij de dood.²⁰⁵ De dood was zelfs zo frequent dat mensen die op hun sterfbed lagen of net waren gestorven, ten eigen bate werden benut. Christiaan Huygens schreef in 1620 na de dood van zijn neef Franchois Bacx binnen 24 uur aan de Bredase magistraat ter aanbeveling van ie-

²⁰⁰ Houlbrooke, *Death, Religion and the Family*, 93; 98; 103; 107

²⁰¹ SAB, ONA inv.nr. 292 f. 212 e.v. Volgens het begrafenisregister overleed dr. Petrus Bettinx op 18 oktober 1689; curieus genoeg is zijn codicil, waarin hij de voogdij regelt en de weeskamer uitsluit, gedateerd op 'heden' donderdag 20 oktober 'op een ledecant sieck was leggende'.

²⁰² SAB, OSA inv.nr. 235: brieven stadsbestuur 1680-3, brief magistraat d.d. 04-08-1680.

²⁰³ Den Boer, 'Naar een geschiedenis van de dood', 194.

²⁰⁴ *Les dernières heures*, 20. Zie verder Houlbrooke, *Death, Religion and the Family*, hoofdstuk zes.

²⁰⁵ Den Boer, 'Naar een geschiedenis van de dood', 199-200.

mand anders voor diens ambt.²⁰⁶ De openingszin - ‘Nademael ick met droeffheijt verstaen hebbe dat het Godt almachtich belieft heeft sr. Francois Backx mijnen lieven neeff uyt deze werelt wederom tot hem te roepen’ - komt daarmee toch in een iets ander daglicht te staan. Het lijkt niet meer dan een beleefde uiting van deelname te zijn geweest, waarna tot de orde van de dag in casu zijn eigen rol als make-laar kon worden overgegaan.

Emoties speelden bij anderen wel degelijk een rol. Toen de nog jonge griffier van het Leenhof, Cornelis van Rucphen, in 1668 op sterven lag deed zich een soortgelijke kans voor maar de lokale stadhouders Bernagie reageerde ditmaal met meer reserves. Juist omdat het een verwant betrof, vond hij het ongepast om op de zaken van vergeving van het ambt vooruit te lopen. Patronage was desondanks niet ver van zijn gedachte verwijderd. Met de te verwachten dood, zou tevens het op Cornelis gestelde beneficium vrijkomen en dit achtte Bernagie zeer geschikt voor zijn oudste zoon Adriaan.²⁰⁷ Het zoeken van eigen voordeel of dat van anderen was dus geen schande, eerder een plicht voortkomend uit de toenmalige maatschappelijke verhoudingen. Ook uit andere brieven blijkt hoe de (naderende) dood van de een wordt aangegrepen voor gunsten ten behoeve van een ander.²⁰⁸

Zoals gezegd was een testament de meest tastbare uitdrukking van de naderende dood. De status van dit document was in de vroegmoderne tijd daarentegen volop aan verandering onderhevig. Ten gevolge van de Reformatie werd langzaam maar zeker de band met het hiernamaals losgelaten tot dat hoofdzakelijk slechts een seculier document overbleef voor de regeling van de aardse bezittingen. Het idee van de katholieken dat de doden op hun tocht door allerlei vormen van intercessie konden worden geholpen werd daarmee verlaten. In plaats van goede werken voor de kerk ten behoeve van het eigen zieleheil, raakten in de loop van de zestiende eeuw legaten ten gunste van de armen in zwang.²⁰⁹

Tussen de vijftiende en begin zeventiende eeuw werd de uitvaart van belangrijke of rijke katholieke mensen vaak begeleid door een aantal armen op kosten van de overledene.²¹⁰ Bij jonker Gabriël van den Biest was in 1545 behalve voor zijn zoon, twee dochters, page en knecht rouwkleding gekocht voor twaalf armen ‘die de toersschen hebben gedragen’.²¹¹ Overigens werd zijn ‘leijck’ tevens door de schutters van Breda begeleid op zijn laatste tocht naar de Grote kerk, waar op zijn grafscript tevens ‘prie dieu pour son ame’ viel te lezen.²¹² Niets overtrof in dat opzicht echter de uitvaart voor Filips Willem in 1618 te Diest. Volgens zijn testament moest de begrafenis eenvoudig zijn maar waardig. Dit kon voor verschillende mensen verschillende betekenissen hebben, wat de uitvoering van een begrafenis tot een lastig karwei voor de nabestaanden maakte.²¹³ In Filips Willems geval werd de stoet door maar liefst vijfhonderd armen in rouwkleding gevolgd. Verder moesten de armen acht dagen bidden voor zijn ziel, in ruil waarvoor ze een beloning zouden krijgen. Op een afbeelding van zijn opbaring op een praalbed te Brussel zijn eveneens links en rechts biddende monniken te zien. Boven zijn praalbed hangt bovendien prominent een crucifix – voor wie nog twijfelt aan deze katholieke prins van

²⁰⁶ SAB, OSA inv.nr. 221: brieven stadsbestuur 1614-24, litt. 107 d.d. 13-11-1620.

²⁰⁷ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 379v d.d. 19-02-1668.

²⁰⁸ Predikant Renesses' eerder aangehaalde brief ten faveure van zijn zwager Christiaan Beens, werd mede geschreven naar aanleiding van de dood van schepen Dirk van Hoorn.

²⁰⁹ De Mol, red., *Zorgen voor de zekerheid*, 204 e.v.; 215-232.

²¹⁰ Houlbrooke, ‘Civility and Civil Observances’, 72-75.

²¹¹ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 170. De zoon heette Raphael; de dochters Anneke en Susanneke.

²¹² Van Goor, *Beschrijving*, 82-83.

²¹³ Whyman, *Sociability and power*, 33-37.

Oranje. In de St. Sulpitiuskerk te Diest werden drieduizend missen voor zijn zonden opgedragen plus een eeuwigdurende mis gesticht.²¹⁴ In de toekomstige drie jaar zou verder nog jaarlijks een bedrag aan de armen worden uitgekeerd.

Testamenten spelen aldus een grote rol in het (be)vestigen van iemands identiteit. Hoewel door een notaris altijd opgeschreven volgens vastomlijnde formuleringen, had iemand er zelf wel degelijk de laatste hand in.²¹⁵ Slechts personen van bijzondere kwaliteit lijken zich overigens de moeite te hebben getroost hun laatste wilsbeschikking daadwerkelijk met eigen hand op papier te stellen. Na haar dood in 1673 werd in het huis van Anna van Nassau, een bastaarddochter van Maurits, een vierkant 'boecxken' aangetroffen waarin haar wensen en legaten stonden opgeschreven.²¹⁶ Ondanks de formele bepalingen, vormen testamenten verder een goede afspiegeling van de tijdgeest en zijn ideaal materiaal voor mentaliteitsgeschiedenis. De wisselende politieke omstandigheden te Breda laten ook hier duidelijk hun sporen na.

Dirk Wachmans was lid van een van de voornaamste families in de stad. In 1625 was hij tot schout van 's-Gravenmoer benoemd, waar hij negen jaar zou blijven: van een vlucht voor het katholicisme was echter geen sprake. In zijn testament liet hij bepalen begraven te willen worden in de Grote Kerk van Breda. Daarnaast legatteerden hij en zijn vrouw honderd gulden aan een altaar in de kerk waar het lichaam van de eerstoverledene begraven zou worden of tot een andere kerkelijke dienst door de langstlevende te bepalen. Zij hielden er dus rekening mee dat de kerk, als hun tijd gekomen was, niet meer in handen van de katholieken zou zijn.²¹⁷

Iemand anders die dat deed gedurende het Spaanse interregnum was burgemeester Adriaan van Ryen. In zijn concept-testament reserveerde hij een legaat van honderdvijftig gulden voor zielenmissen. Als die niet door priesters in Breda konden worden opgedragen, zouden ze in het klooster te Meerle worden gehouden.²¹⁸ Dit klooster en dat te Turnhout zouden later in de zeventiende eeuw een favoriete plek worden voor welgestelde katholieke Bredanaars om zich met meer uiterlijk vertoon te laten begraven dan in de stad was toegestaan.²¹⁹ Uit de overige bepalingen van zijn testament blijkt bij Van Ryen behalve dat hij een vroom mens was, ook de grote rol van de geestelijkheid.

Adriaan en Cornelis Dirven, beiden secretaris van de stad in de eerste helft van de zeventiende eeuw, lieten geen directe erfgenamen na. Adriaan stelde een week voor zijn overlijden in augustus 1636 eigenhandig zijn testament op - hij was notaris van beroep - wegens 'mijnen grooten ouderdom ende mejne debiliteit, ende andere ongevallen die ick mede den selven mijnen ouderdom onderworpen ben.' Hoewel diverse neven en nichten ruim werden bedacht profiteerden ook in zijn geval vooral katholieke instellingen. De capucijnen, minderbroeders en jezuiten gevestigd te Breda plus de Grote Kerk en de armen van de stad kregen ieder honderd gulden. Dergelijke bepalingen tot onderhoud van religieuze instellingen waren onder katholieken gebruikelijk. Bijzonder in zijn geval was nog het legaat van vijf-

²¹⁴ Mees, *Philips Willem*, 115.

²¹⁵ Houlbrooke, *Death, Religion, and the Family*, hoofdstuk 5. In de Engelse historiografie speelt onderzoek naar testamenten - in tegenstelling tot in Nederland - een zeer grote rol bij bestudering van het verloop van de Reformatie onder de bevolking in de zestiende eeuw en verandering in rituele geloofsgebruiken. Op kerkrekeningen na vormen zij hiervoor de meest bruikbare bron. Zie ook Hutton, *Merry England*, 94-95.

²¹⁶ SAB, ONA inv.nr. 221, akte 28 d.d. 05-02-1674. Zij was getrouwd met ritmeester Francois de Ferrier en ligt begraven in het hoogkoor van de Grote Kerk, zie verder: Van Wezel, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 400.

²¹⁷ Geertruij e.a., *Zeven eeuwen 's-Gravenmoer*, 67 speciaal n.250.

²¹⁸ SAB, ORA inv.nr. 1231-4.

²¹⁹ De Lepper, 'De schuilkerk in bedrijf', 110.

honderd gulden ‘tot verchiering van onser liever vrouwen beert inde kercke tot Scherpenheuvel ende tot opbouwinge vande selve kercke.’²²⁰ Zijn testament vormt daarmee de enige verwijzing naar directe betrokkenheid van Bredanaars bij de zeventiende-eeuwse praktijk van bedevaarten.²²¹ Desondanks was in 1604 een bedevaart van Breda op Scherpenheuvel gestart, zeer kort nadat zich hier bijzondere openbaringen hadden voorgedaan.²²² Het lag zelfs op grondgebied van Oranje, bij het naburige Diest. Voorafgaand aan de belegering van de stad twintig jaar later, was ook Spínola met een deel van zijn leger hier langs geweest.

Gedurende het Spaanse interregnum werd de Grote Kerk bedacht met legaten van enige honderden guldens per jaar. Advocaat Gerard van den Broeck liet bij zijn testament honderd gulden na voor reparatie aan de Grote Kerk en zestig gulden ‘tot versiersel van sinte barbara autae’.²²³ Pauwels van Veltwijk liet voor twee gulden ‘eenen coperen arm’ maken, ‘om voor sijn tafereel licht in te branden achter de hooghe choir’.²²⁴ Onder de voormalige politieke elite is het katholieke gedachtengoed na 1637 vooral nog sluimerend aanwezig. De zorg om een ‘eerlijke begrafenis’ en de aanbeveling van de ziel in de ‘bermhertigheid Gods’ waren inmiddels universeel geworden. Af en toe lijken de aanhalingen toch nog zorgvuldiger gekozen, zoals bij oud-schepen Hendrik Joosten. Diens testament werd in 1657 opgesteld naar zijn beste vermogen als een christen; zijn ziel werd God aanbevolen ‘wanneer die uijt desen dalle van ongevalle sal komen te scheijden ... biddende denselven om t’bitter lijden ende sterven sijns lieven soens ons salichmaeckers jesus christus in sijnen genaden schoot wil ontfangen ende aennemen’.²²⁵ Het universele lijden van Jezus staat daarmee nog steeds centraal in zijn belevingswereld. Onmiddellijk na deze passages volgt tevens nog een relatief hoog legaat van vierhonderd gulden aan het armkinderhuis, waarna pas de eigen familieleden volgen.

Taalgebruik en prioritering laten zien dat Joosten in elk geval het katholieke gedachtengoed, waarin hij was grootgebracht zeer was toegedaan hoewel waarschijnlijk geen praktizerend katholiek meer. Het zijn bovendien vrijwel dezelfde bevoordelingen die worden aangetroffen in het testament van mr. Anthonis Lips, eenmalig schepen in de Spaanse tijd, een jaar voor zijn dood in 1675.²²⁶ De familie Lips was zonder enige twijfel al die jaren katholiek gebleven. Wie in de oude traditie stond verloochende dit en daarmee zichzelf meestal niet. De geestelijkheid of kerken in Breda (en Staats-Brabant meer in het algemeen) lijken desondanks minder te hebben geprofiteerd van vrome legaten dan de armen.²²⁷ Armen kregen weliswaar meestal kleine bedragen maar zij worden bijna altijd wel genoemd, ongeacht het geloof van de testator. Paulus van Heusden legateeerde in 1686 in totaal honderd gulden aan hen, maar verspreid over verschillende doelen: vijftwintig gulden voor het weeshuis en armkinderhuis elk en vijftwintig gulden voor de diaconiearmen om hemden van te kopen. Voor de resterende vijftwintig gulden diende de langstlevende jaarlijks ‘hemdt-lijwaet’ te kopen om zelf onder armen te distribueren.²²⁸

²²⁰ SAB, ONA inv.nr. 74, f. 10-12 d.d. 15-08-1636. Zie verder: Harline, *De wonderen van Jezus-Eik*, 16-47.

²²¹ Zie verder: Wingens, *Over de grens*.

²²² Abels red., *Van tweeën één*, 131; 116.

²²³ SAB, Archief kerkvoogdij inv.nr. 37: f. 29v (weduwe Maria Donckers).

²²⁴ Ibidem, inv.nr. 36 f. 33.

²²⁵ SAB, ONA inv.nr. 130, f. 38v-40 d.d. 16-02-1657.

²²⁶ SAB, ONA inv.nr. 137, f. 117-v d.d. 04-05-1674.

²²⁷ Toebak, ‘Roosendaalse testamenten’.

²²⁸ SAB, ONA inv.nr. 336, f. 141v-144 niet gedateerd maar van 1686.

Dit laatste komt over als een wat ouderwetse bepaling voor die tijd: sommige protestantse families wilden kennelijk nog altijd ‘waar’ voor hun geld. Enige jaren eerder had een zuster van de lokale stadhouders Damisse bepaald dat die ter zijner discretie een bedrag aan het weeshuis moest schenken, op voorwaarde dat de wezen haar begrafenis zouden bijwonen.²²⁹ De familie Damisse was duidelijk bezorgd om haar reputatie en ondersteunde daarom ook zelf publieke instellingen: het gasthuis stond eind 1690 voor maar liefst fl. 4.100.- bij haar in het krijt.²³⁰ Binnen enkele maanden dat Hendrik Damisse vervolgens werd geweerd uit de magistraatsbank in de kerk, eiste de familie dit geld op en verhuisde hij zelf naar Den Haag. Publiek en privaat bleken eens te meer aan elkaar gekoppeld te worden.

Een bedrag van vijftig tot honderd gulden lijkt voor de zeventiende eeuw vrij standaard te zijn geweest als armenlegaat: de armen werden daarentegen meestal niet meer als eerste genoemd. Toen Jan Marcellis ergens rond 1580 op 26-jarige leeftijd als vrijgezel een testament opstelde om problemen omtrent zijn nalatenschap te voorkomen, werd als eerste bepaald dat met de verkoop van een stuk land een losrente zou worden gevestigd op de Tafel van de Heilige Geest.²³¹ Pas daarna kwamen familieleden aan de beurt. Zijn tijd was echter nog lang niet gekomen: in 1589 werd hij voor het eerst schepen, later zelfs burgemeester en hij zou uiteindelijk pas in 1610 komen te overlijden. In plaats van te schenken aan onbekende armen werden legaten vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw steeds exclusiever in de familiesfeer getrokken bij zowel protestanten als katholieken.

Oud-burgemeester Hendrik van Berlicum vermaakte in 1665 de erfgoederen te Berlicum aan zijn broers; verder diende zijn vrouw voor haar overlijden ‘aan zijn naeste bloetverwanten na te laten eene gedachtenise alleen naer haere discretie ende goetvinden.’ Indien zij echter eerder dan hem kwam te overlijden, dan diende aan de huisarmen honderd gulden te worden gelegateerd.²³² Mogelijk was hier op den duur dus tevens sprake van seksespecifieke bepalingen, waarbij vrouwen een bredere sociale verantwoordelijkheid voor de dag gingen leggen.²³³ De katholieke advocaat Schalck bepaalde eind zeventiende eeuw behalve een mondelinge gift op zijn doodsbed van honderd gulden ‘aen arme huijsarmens’, de jaarlijkse opbrengsten van een som van tweehonderd gulden te verdelen onder de armsten van zijn vrienden. Mochten die er niet zijn, dan diende zijn weduwe het bedrag onder haar armste vrienden te verdelen.²³⁴ Reeds in 1676 had de eveneens katholieke Johan de Bruyn vlak voor zijn dood alle testamentaire bepalingen herroepen, waaronder giften aan de armen van Princenhage en Etten plus de stichting van een jaarlijkse beurs. In plaats daarvan kregen de armsten van zijn vrienden honderd gulden uitgereikt.²³⁵

Afkalvende religiositeit en de opkomende zorg voor de eigen familie lijken er toe te hebben geleid dat de armen steeds meer afhankelijk werden van enkele grote particuliere weldoeners. Zij werden standaard nog wel door iedereen herdacht maar

²²⁹ SAB, ONA inv.nr. 246, f. 30v-32 d.d. 01-11-1678.

²³⁰ SAB, ORA inv.nr. 548, f. 144v-145v; *ibidem*, inv.nr. 547 f. 276 d.d. 20-11-1690.

²³¹ SAB, ONA inv.nr. 5, f. 189v-191. De bovenrand van dit notarieel protocol is half vergaan, waardoor onder andere de datum niet goed meer valt te lezen.

²³² SAB, ONA inv.nr. 181, f. 82v-84 d.d. 27-06-1665.

²³³ Van Leeuwen, ‘Liefdadige giften in Amsterdam’, 418-419.

²³⁴ SAB, ONA inv.nr. 302, akte 28 d.d. 07/24-01-1690.

²³⁵ SAB, ONA inv.nr. 138, akte 14: codicil d.d. 18-08-1676.

in geld gemeten was hun aandeel slinkende.²³⁶ Navenant daalden ook de inkomsten van de diverse weeshuizen in de stad in de achttiende eeuw.²³⁷ De instellingen traden met elkaar in concurrentie, iets wat individuele schenkingen enerzijds drukte in geval van een verdeling of juist deed stijgen wanneer sprake was van een schenking aan een specifieke instelling. De eerder genoemde Anna van Nassau liet bijvoorbeeld duizend gulden na aan het armkinderhuis te Breda. Mr. Alexander le Clair legateerde in 1680 maar liefst zesduizend gulden aan ditzelfde college.²³⁸ Zijn vader was conciërge van stadhouder Frederik Hendrik geweest in diens Haagse residentie. Zelf bewoonde Alexander te Breda het huis ‘de rosijnkorff’ aan de Vee-markt.²³⁹ De bekende Bredase wees Johan van Collema, die zelf was opgevoed in het burgerweeshuis en als meubelmaker in Engeland grote successen boekte, legateerde in 1737 vijfduizend Engelse pond aan zijn vroegere lotgenoten.²⁴⁰ Hij had zijn geld inmiddels belegd in de Engelse Zuidzeecompanie, een berucht investeringsfonds. Over de uitvoering van zijn legaat werd later een proces gevoerd tussen de Hollandse kerk in Londen en het weeshuis, waardoor het geld pas in 1752 werd uitgekeerd.

Sociabiliteit

Schuttersgilden

Hoewel de burgervendels ook in Breda af en toe een ceremoniële rol vervulden, zou zij wegens de oorlogsomstandigheden nooit een exclusieve gezelligheidsvereniging worden.²⁴¹ Dit kwam mede omdat in Breda aparte vendels werden opgericht voor de burgerwacht, terwijl deze in Holland voortkwamen uit de bestaande schuttersgilden als bijvoorbeeld de kloveniers.²⁴² Het belangrijkste georganiseerde vermaak in de stad bleef daarom bestaan uit de oude schuttersgilden, min of meer militaire organisaties die voortkwamen uit katholieke broederschappen (vandaar ook hun patroonheiligen).²⁴³

In Breda waren drie schuttersgilden actief: St. Joris, St. Sebastiaan en de kloveniers. De desbetreffende archieven zijn helaas nauwelijks bewaard gebleven, waardoor geen goed zicht mogelijk is op hun ledental en activiteiten. In het algemeen centreerden de activiteiten van gilden zich rondom processies op straat, teren in de herberg en koningschieten onder de schutsboom. Het oudste gilde van St. Joris (of

²³⁶ De schenkingen in Amsterdam in de achttiende eeuw lagen weliswaar vele malen hoger, ook hier vormden particuliere fondsen niet de ruggengraat van de stedelijke armenzorg. Zie: Van Leeuwen, ‘Liefdadige giften in Amsterdam’.

²³⁷ Vriendelijke mededeling van dr. Henk Muntjewerff.

²³⁸ SAB, Archief gereformeerd armkinderhuis, inv.nr. 604.

²³⁹ SAB, ONA inv.nr. 262, akte 29: inventaris d.d. 01-07-1680. Zijn moeder, Cornelia van Hoor(e)n, was mogelijk in een schandaal van bloedschande verwickeld (zij zou een kind bij haar broer Isaack in Den Bosch hebben verwekt) waardoor zij later naar Breda was gevlucht – ondertussen was een moord gepleegd - ‘omdat die stad coninghs en sij aldaer vrij was’, zie: SAB, ONA inv.nr. 228, akten 107 en 108: verklaringen d.d. 14-04-1677. Zij overleed op 17-12-1675 te Breda en werd in Den Haag begraven. Zij en haar man hadden een dochter Nicole, die vanaf 1653-4 gedurende vijf jaar te Breda door diens weduwe ‘is besteet geweest ten huijse van [Mecheltien Hoogenbooms] in kost, dranck, ende om ter scholen te gaen’, zie: SAB, ONA inv.nr. 230, akte 140 d.d. 24-03-1681. Zie ook: ibidem, akte 139 d.d. 13-03-1681. Ene Ursula van de Kersseboom werd in 1680 wegens beledigingen over deze incest-zaak in detentie genomen, voor de vierschaar gedaagd maar kwam er met een amende honorable vanaf (zie: SAB, ORA inv.nr. 112, f. 107 en ibidem, inv.nr. 128-6).

²⁴⁰ SAB, Archief burgerweeshuis inv. nrs. 842-849. Met vijfduizend gulden staat dit in geen verhouding tot het oorspronkelijke legaat: een engels pond was ongeveer tien gulden waard.

²⁴¹ Knevel, *Burgers in het geweer*, hoofdstuk 9.

²⁴² Vergelijk: Jacobs, *Justitie en politie*, 229 n.127.

²⁴³ Rooijackers, *Rituele repertoires*, 495-497; De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 166.

de oude schutten), dat de kruis- of voetboog hanteerde, dateert van vóór 1397; het gilde van St. Sebastiaan, dat de handboog hanteerde, werd in 1547 opgericht.²⁴⁴ In beide gevallen was sprake van exclusieve genootschappen. Van het St. Jorisgilde werd wel gezegd dat de tienraad, alvorens te besluiten op hetgene de magistraat had voorgesteld, met hem wenste te overleggen en dat het tevens op de stadsmaaltijden werd uitgenodigd.²⁴⁵ Zijn gildekamer bevond zich boven de stadswaag. Het jongste gilde te Breda, dat van de kloveniers, werd in 1561 heropgericht na een eerder kortstondig bestaan begin zestiende eeuw. Hoewel zij ook aan de processies meedeed, was men minder gebonden aan de kerk als instituut. Waarschijnlijk waren er calvinisten onder haar leden, want zij werd in 1568 als eerste verboden (de overige schuttersgilden pas het jaar daarop). Het zetelde ook op het stadhuis en de drossaard was er overdeken van; hieruit blijkt dat zij in groot aanzien stond. Dit zou zo blijven: later in 1599 kreeg het de hof van het nonnenklooster 'tot dopmaecking' van haar doelen, terwijl dat van het St. Jorisgilde eerder was verkocht.²⁴⁶ Daarnaast was het geoefend in de modernste wapentechniek: de 'busse', roers of vuurwapens.

Schuttersgilden speelden van oorsprong een aanzienlijke rol in de stadsbesturen van Brabant. In Bergen op Zoom konden leden en oud-leden van de magistraat en alle personeel in dienst van de stad lid worden van het Sint Antoniusgilde en waren als zodanig uitgenodigd bij feestmaaltijden.²⁴⁷ In Zevenbergen fungeerde het St. Jorisgilde min of meer als een soort vroedschap: de leden van de magistraat vormden er sinds halverwege de zestiende eeuw de meerderheid van. Het gilde stelde de nominaties op voor burgemeesters en schepenen en voor de kerkmeesters en de armenmeesters. Ook in Steenbergen verwierven de drie schuttersgilden in de tweede helft van de zestiende eeuw een politieke rol, alvorens de domeinraad in 1619 verbood deze zich nog verder met de stadsregering te bemoeien.²⁴⁸

Te Breda waren alledrie de gilden, met de aanstelling van een overdeken uit de magistraat, onder hun gezag geplaatst; de betrokkenheid van de stedelijke elite verschildte daarentegen nogal. Bij een verzoek tot heroprichting van het voetbooggilde in 1590 - alle gilden waren onder Alva opgeheven - werd gerefereerd aan haar voormalige belangrijke positie: onder de 'eerlijcke gildebreders' enige van de heren van magistraat en tienraad hadden behoord en dat in hun exercitie 'alle onderlinghe liefelijcke ende stichtelijcke conversatie is gefrequeente geweest'.²⁴⁹ Dit laatste diende ongetwijfeld om eventuele twijfels over de religieuze gezindheid weg te nemen, de reden voor haar verbod. De protectie van de magistraat werd het gilde nochtans onthouden en tot een heroprichting lijkt het niet te zijn gekomen. De vijf ondertekenaars kwamen deels ook uit een ander sociaal milieu: Lucas Stas (garnizoensarts en spionhoofd), Bartholomeus Smolders ('tjckwercker'), Johan Pels (later schout, dijkgraaf en rentmeester te Zevenbergen), Philips van Sonst (later stokhouder) en iemand uit de Bredase regentenfamilie Piggen. Het St. Jorisgilde raakte in elk geval zijn oude oefenterrein achter het begijnhof, de schuttersdoelen, kwijt. Dit werd namelijk door het stadsbestuur verkocht aan de gouverneur, die het

²⁴⁴ Paquay, 'Breda, Bredanaars en de Onze-Lieve-Vrouwekerk', 42-43.

²⁴⁵ *Manuscript Broekhuysen*, hoofdstuk 20a.

²⁴⁶ SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1597-1602, fol. cl verso d.d. 22-03-1599.

²⁴⁷ Van Ham, *Stedelijke Secretarie*, 143-144.

²⁴⁸ *Steenbergen in de Middeleeuwen*, 68-69.

²⁴⁹ SAB, OSA inv.nr. 216: brieven stadsbestuur 1586-91, litt. 270 zonder datum. Ook in Den Bosch werd het voetbooggilde in het bijzonder gefavoriseerd door de schepenen, zie: Jacobs, *Justitie en politie*, 160.

wilde naasten en vervolgens het annexeerde bij zijn steeds imposanter wordend lusthof aan de Katerstraat.²⁵⁰

Naar eigen zeggen was het gilde in deze periode in verval en leefde het pas op in 1617 onder het overdekenschap van burgemeester Joris van Bernagie. Het verzocht toen zijn kamer op het stadhuis terug dat inmiddels vergund was aan de kloveniers, die in de tussenliggende periode het St. Jorisgilde in belang waren overstegen. Ter compensatie kreeg het de bovenkamer van de nieuwe Vleeshal. Het was echter niet zozeer op aangeven van burgemeester Joris van Bernagie geweest als wel van Filips Willem, dat door het stadsbestuur in 1617 een reeks maatregelen werden genomen omtrent de diverse gilden. Zo werd dat van St. Joris heropgericht en kreeg zij toestemming een loterij van tin en zilverwerk te houden om met de opbrengsten ervan zijn gildekamer te kunnen verfraaien.²⁵¹ Het gilde omschreef zichzelf op dat moment wederom ‘als wesende eensdeels de principaelste ende gequalificeerste borgers der voorsz. stad Breda.’ Geen enkele schepen behalve Pieter van Lanschot was op dat moment echter actief lid.²⁵² Loterijen waren in de Republiek vanaf eind zestiende eeuw een populaire manier geworden om publiciteit en financiën voor liefdadige doeleinden te genereren.²⁵³ De diverse gilden ontvingen in 1617 tevens het nodige aan zilverwerk van de stad retour plus aanwijzing van nieuwe locaties ten gevolge van de gereed gekomen Vleeshal. Daarmee blies de katholieke heer van Breda het culturele bestaan van de stad duidelijk nieuw leven in, net zoals hij eerder in Steenbergen had gedaan.²⁵⁴

Zelf was Filips Willem aanwezig bij het koningschieten in 1616 en of 1617 bij het gilde van Sint Sebastiaan. Dat van St. Joris vierde de verjaardag van de prins in 1617 met 15 pektonnen en 63 kaarsen vanwege zijn leeftijd. De Oranjes kregen ook duidelijk wat terug voor hun patronaat. Het St. Jorisgilde had grootse plannen omtrent de inrichting van zijn gildekamer: behalve nog te maken levensgrote portretten van Willem van Oranje, Maurits, Filips Willem en Frederik Hendrik, was de kamer reeds met goudleer behangen.²⁵⁵ Blijkens een bepaling van 1624 hingen er tevens ‘conterfeysels’ van de eigen leden die, waarschijnlijk in geval van overlijden, slechts tegen borgtocht mochten worden meegenomen. Bestaat er soms de mogelijkheid dat hier de origine ligt van de zogeheten serie burgemeestersportretten zoals die voor Breda eind zestiende, begin zeventiende eeuw bewaard is gebleven en waarvan tot nog toe geen enkele literatuurverwijzing bestaat?

In 1621 wist overdeken Johan van Aerssen bijna het onmogelijke te presteren door bij het schutspel van het kloveniersgilde uit de vrije hand vier maal achtereen de roos te treffen. Voor deze uitzonderlijke prestatie kreeg hij als bewijs op stadskosten een gouden medaille uitgereikt, die overigens de helft duurder uitviel dan oorspronkelijk was begroot.²⁵⁶ Van de zes ondertekenaars van de attestatie die de gebeurtenis meemaakten, was er slechts één schepen: Johan van Lanschot. De overige leden zijn grotendeels onbekenden op een linnenwever na. Verder lijkt de mogelijkheid te hebben bestaan buitenlid te zijn: ene Huybrecht Jacobs kwam uit Tilburg. Daarmee lijken zowel het gilde van St. Joris als de kloveniers voor de Bredase regenten in de periode 1590-1625 geen rol van betekenis te hebben gespeeld.

²⁵⁰ SAB, ORA inv.nr. 493, f. 100-101 d.d. 09-06-1592; *Sinte Geertruydsbronne*, 3 (1926) 135-136.

²⁵¹ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 1 e.v.

²⁵² *Tax.* (1938) 130-134.

²⁵³ Koppenol, *Leids heelal*, 61-80.

²⁵⁴ *Steenbergen in de Middeleeuwen*, 69.

²⁵⁵ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 224r: niet gedateerd, maar van circa 1620.

²⁵⁶ SAB, OSA inv.nr. 221: brieven stadsbestuur 1614-24, litt. 121 d.d. 19-06-1621 en brieven van 21-06-1621 (zeven ponden vlaams) en 04-10-1621 (aan goud en versiering fl. 62-12).

Beide religieuze gezindten binnen de magistraat lijken zich daarmee, behalve in een officiële capaciteit, zoveel mogelijk te hebben gedistantieerd van enige bredere culturele betrokkenheid.

Ondanks de voortschrijdende stedelijke reformatie blijven de gilden ook na 1637 actief. In 1643 ontvangt het kloveniersgilde eenmalig zeshonderd gulden van de magistraat wegens noodzakelijke reparaties aan het doelhuis. Behalve deze substantiële som doet het stadsbestuur tevens een soort principeuitspraak namelijk 'wel genegen tottet eerlijck onderhout ende avancement' van het gilde te zijn.²⁵⁷ In 1644 geeft de stad een stuk erf uit aan het kruisbooggilde naast de volmolen, dat dan al langere tijd door hen in gebruik is. Abraham Lodewijks wordt op dat moment als deken genoemd en Laurens Dryfhout als busmeester, beide gegoede middenstanders.²⁵⁸ Tevens wordt dan een ruim vijftig jaar oude kwestie definitief afgehandeld inzake de verkoop van hun oude doelen, waarbij zij alsnog tweehonderd gulden ontvangen. In 1648 evenaart Adriaan Aertssen Drinkvelt bijna de prestatie van drossaard Van Aerssen uit 1621 door driemaal achtereen doel te treffen en vraagt het kloveniersgilde, in overeenstemming met het vierde artikel van zijn kaart, toestemming aan de magistraat voor de verering van 'eene vergulde medalie van fl.25.-'.²⁵⁹ Adriaan Drinkvelt was brouwer, burgerkapitein, diaken en tienraad - een volwaardig representant kortom van de Bredase burgerij en daarom, zoals te verwachten, uit de magistraat geweerd.

In het derde kwart van de zeventiende eeuw kwamen de schuttersgilden strenger onder vuur te liggen ten gevolge van de politieke reformatie. In 1651 vraagt het gilde van de handboog om gebruik van de kamer achter de waag. De magistraat gaat vooralsnog akkoord, maar besluit tegelijkertijd dat hij 'metten eersten een besoigne sal maecken om te redresseren d'abuysen vande gilden, waerdoor de stadt in haer accijnsen, ende borgeren in haere middelen en beroep grootelijcx werden geprejudicieert'.²⁶⁰ Al in 1640 had de kerkenraad de magistraat gevraagd de zondagse gildenmaaltijd te beëindigen, een meer algemene uiting van de disciplinerende van het openbare leven zoals door de gereformeerde kerk werd voorgestaan.²⁶¹ Een aantal jaren later ontving men klachten over het luidruchtig 'clappen' van de speelborden op zondag door de kloveniers op het stadhuis, waarna de magistraat besloot hun bijeenkomsten op het stadhuis voortaan door de conciërge te verbieden.²⁶²

De toegenomen druk kwam deels ook van buiten. Naar aanleiding van een uitgebreid onderzoek door de Staten-Generaal naar de algehele bestuurlijke toestand in het Markiezaat in 1658 werden onder andere de gilden op het platteland verboden. Over het algemeen werd een verharding tussen de verschillende bevolkingsgroepen geconstateerd en de gilden als een overbodige uitwas van het katholicisme aangemerkt.²⁶³ Hun leden werden ervan beschuldigd een eed af te leggen, waarin zij beloofden goed 'roomsch' te zijn en in hun vaandels Bourgondische kruizen te voeren. Een maand later volgde een desbetreffend plakkaat van de Raad van Brabant en nog een maand later wordt ook voor de Baronie een verbod uitgevaardigd door

²⁵⁷ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 106-7 d.d. 10-04-1643.

²⁵⁸ SAB, ORA inv.nr. 533, f. 167v d.d. 10-09-1644.

²⁵⁹ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 177-78 d.d. 02-05-1648.

²⁶⁰ Ibidem, f. 223 d.d. 16-01-1651.

²⁶¹ SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 1: notulen 1638-42, f. 82 d.d. 14-01-1640.

²⁶² SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 162-3 d.d. 23-09-1647.

²⁶³ NA, NDR inv.nr. 8003, f. 300 e.v. Voor de activiteiten van gilden in Bergen op Zoom, zie: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 228-233; 433. Over de activiteiten van de onderzoekscommissie: ibidem, 424-431. Zie verder: Rooijackers, *Rituele repertoires*, 518 e.v.

de domeinraad.²⁶⁴ De levensstijl van de gegoede katholieke burgerij wordt aldus een nieuw legitiem doelwit: de boete bij overtreding bedroeg vijftientig gulden per persoon. De gevolgen voor het platteland lijken echter te zijn meegevallen: in de tweede helft van de zeventiende eeuw werden in de Baronie al weer diverse schuttersgilden (her)opgericht.²⁶⁵ In 1682 werd in Steenberghe heroprichting van de kloveniersdoelen verzocht, dankzij welke het octrooi en de kaart voor die van Princenhage van 1663 bewaard is gebleven (waarnaar men werd gemodelleerd).²⁶⁶ Binnen enkele jaren na het Generaliteitsverbod, was men in de Baronie en omliggende regio kennelijk weer op de oude voet door gegaan. Een soortgelijk verbod in 1591 te Bergen op Zoom had evenmin beklijfd; in 1599 werd één gilde alweer heropgericht.

De gilden hadden van oudsher een speciale band met de heer van Breda die tenslotte ook haar octrooien verleende. Bij gelegenheid mochten zij uit een van zijn bossen de schuttersboom halen, zoals in 1659 en 1682 aan het handbooggilde werd toegestaan uit het Liesbos en Mastbos respectievelijk. Het is goed mogelijk dat de boom oranje van kleur werd geschilderd ter meerdere eer en glorie van de heer van Breda.²⁶⁷ Behalve op patronage van de heer, kon men tevens rekenen op plaatselijke bescherming. De gereformeerde machthebbers pasten zich in dat opzicht na 1637 aan de heersende elitecultuur aan.²⁶⁸ Bij het jaarlijkse koningschieten in 1668 waren de volgende personen uitgenodigd: de lokale stadhouder, de gouverneur, de president en de tesorier, kapitein Percival, predikant Mispelblom en oud-schepen Adriaan Drinkvelt. Daarmee was dus een dwarsdoorsnede van de sociaal-politieke top van de stad aanwezig. In 1689 zijn van de acht genoemde leden er drie schepenen. Het kloveniersgilde bleef daarmee in elk geval tot ver in de zeventiende eeuw een voornaam gezelschap.²⁶⁹

De moeilijke positie van de gilden in de stad wordt desondanks goed verwoordt door dat van St. Joris enige decennia eerder in 1659: 'alsoo 't voorsz. gilde door de troublen, het over en weder overgaen vande voorsz. stadt van Breda, ende t'verloop der borgers bijnae was ter niete gegaen.'²⁷⁰ Kortom, de Bredase situatie in een notendop. Het handbooggilde lijkt dan ook qua ledental en activiteiten in de tweede helft van de zeventiende eeuw een marginaal bestaan te hebben geleid. Maar liefst twee keer kwam het tot een soort heroprichting. Beide keren, in 1659 en 1682, werd aan de heer van Breda bericht dat de exercitie al jaren stil lag mede doordat de schuttersboom in de Zandbergen niet goed functioneerde: in het eerste geval als gevolg van de diverse belegeringen en in het tweede geval had een storm die geveld.²⁷¹ In 1710 verhuurden zij hun kamer als broodmagazijn; daar was in deze garnizoensstad kennelijk meer vraag naar.²⁷² Tot eind achttiende eeuw bleef men

²⁶⁴ NA, NDR inv.nr. 8003, f. 308. Het betreft een originele akte op vellum d.d. 12 en 16 maart 1659, ondertekend door zowel prinses Mary als prinses Amalia.

²⁶⁵ Oprichtingsdata, voor zover bekend: 1641 St. Ursula (Zundert); 1643 kloveniers jongeluiden (Zundert); 1646 kruisboog (Sprundel); 1657 kloveniers jongeluiden (Etten); 1659 kloveniers (Princenhage); 1660 (Terheijden); 1663 handboog (Groot-Zundert); 1681 kloveniers (Klein-Zundert); 1685 voet- of kruisboog (Zundert); 1697 kloveniers (Ginneken en Bavel); 1699 kloveniers (Rijsbergen); 1707 handboog (Princenhage); 1707: voetboog (Rijsbergen); 1752: kloveniers (Etten-Leur); 1753: handboog (Ginneken en Bavel); 1755: St. huybert (Princenhage); 1759: kloveniers (Chaaam).

²⁶⁶ NA, NDR inv.nr. 11880, f. 242 e.v.

²⁶⁷ Vergelijk: Rooijackers, *Rituele repertoires*, 502.

²⁶⁸ *Ibidem*, 528-532.

²⁶⁹ *Ibidem*, 506.

²⁷⁰ NA, NDR inv.nr. 596, f. 165-v d.d. 22-03-1659.

²⁷¹ SAB, Archief van de handboog, inv.nr. 1: no. 15 en no. 20. Voor de laatste, zie ook: NA, NDR inv.nr. 8003, f. 284 d.d. 19 november 1682.

²⁷² Corsten, *Bredaniana*, CX.

desondanks recht behouden op gebruik van de gildenkamer boven de stadsvleeshal. Ook bleef men nog actief: in 1749 zou een lid bij het ganzeschieten een mede-lid zelfs dodelijk weten te treffen.²⁷³

De schuttersgilden waren bovenal gezelligheidsverenigingen. Hun reputatie op dit gebied was licht twijfelachtig wegens overmatig drankgebruik, uitlopend in de onvermijdelijke vechtpartijen.²⁷⁴ In Breda ging het er vooralsnog gemoedelijker aan toe. Tussen schepen Jacob van Buerstede en tienraad mr. Cornelis Bouaerts ontstond in 1666 een dispuut op het stadhuis tijdens een bijeenkomst van de kloveniers over misschien wel de belangrijkste gebeurtenis in de wereld van dat jaar: de grote stadsbrand in Londen. Begonnen in een bakkerij op Pudding Lane in de nacht van zondag 2 september, duurde ze bijna een week en vernielde in totaal 463 hectare grondgebied. De grote vraag te Breda was of er nu twintig- of vijfentwintigduizend huizen waren verbrand? Kennelijk hadden de beide heren zich goed georiënteerd: ‘gesien daertoe de caertten die ijder tot sijne intentie neven de voorsz memorien hebben overgegeven’. Het bestuur van het gilde moest uiteindelijk de doorslag geven en besloot in het voordeel van Buerstede; Bouaerts op zijn beurt moest een ton bier à acht gulden schenken.²⁷⁵ De winnaar kwam trouwens uit een van de oude families van de stad. Lidmaatschap van een schuttersgilde was hem daarom, in tegenstelling tot veel van de andere regenten, wel toevertrouwd. De keuze voor het hogere aantal was - gezien de omvang - begrijpelijk, maar niet terecht: huidige schattingen leren dat er, naast de meer aanzienlijke gebouwen, zo’n 13.200 huizen verloren gingen.

Wellicht dat het gegeven dat de brand in brede kring als een katholiek complot werd beschouwd er in Breda, als punt van discussie, extra dimensie aan gaf. Nauwelijks een jaar eerder had ene kapitein Brasset gedreigd de stad in brand te steken, na een ongeregelde veldslag in de straten van Breda tussen soldaten van het garnizoen en tientallen burgers.²⁷⁶ Een ander dispuut van 1666 binnen het gilde ging erover wanneer de bisschop van Munster vrede zou sluiten met de Republiek, een voor Breda nog actueler thema gezien de recente Munsterse inval in de regio (Oudenbosch).²⁷⁷ De gemoedelijke debatten lijken daarentegen eind jaren tachtig, begin jaren negentig plaats te hebben gemaakt voor een meer ruzieachtige sfeer onder aanvoering van de huisbrouwer Johan van Lanschot. De bijdrage van de schuttersgilden aan het openbare stedelijk leven in de stad was aldus wisselend van aard met een zeker verloop in de tijd en slechts een beperkte deelname van de nieuwe politieke elite.

Rederijkers en muzikanten

Behalve de drie schuttersgilden kende Breda tevens twee rederijkerskamers: Vreugdendal en de Oranjeboom. Aan Vreugdendal zijn reeds diverse publicaties gewijd.²⁷⁸ Een leidende rol voor de Bredase politieke elite lijkt hierin niet te zijn

²⁷³ SAB, ORA inv.nr. 152-3. Het ging om Willem Wiericx, een meestertingeter: zijn slachtoffer was Herman van der Vloet.

²⁷⁴ Rooijackers, *Rituele repertoires*, 510-511.

²⁷⁵ SAB, Archief cloveniersgilde, inv.nr. 3: niet gefolieerd, d.d. 15-11-1666.

²⁷⁶ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 139r-v d.d. 29-10-1665.

²⁷⁷ SAB, Archief cloveniersgilde, inv.nr. 3: niet gefolieerd, d.d. 29-09-1666. Dit dispuut ging tussen commies Jacques Martini en Johan van Schendel.

²⁷⁸ Bostoën, ‘Dingman Beens’; Tempelaars, *Op de drempel van de renaissance*; Van Dijk, “‘Wij vaten genucht uyt rechter liefde’”; Corsten, *Bredaniana*, XIII-XVI.

weggelegd, al rept Broekhuysen erover dat zij bestond uit de aanzienlijkste burgers. Inmiddels weten we echter dat er tussen die twee een verschil was; wel waren regenten als prins van de kamer toezichhouder. De Bredase rederijders hadden een van de oudste kamers van Brabant. Zij speelden vooral een rol bij de Blijde Inkomsten van de heer ‘en andere publicke vrolijkheden bij triumph, vieragien, spelen van sinnen ende rethorijkelijke actien’.²⁷⁹ Vreugdendal werd pas heropgericht in 1610, nadat zij eerder in 1582 was opgeheven. Zij beleefde haar hoogtepunt gedurende het Twaalfjarig Bestand mede dankzij het lid Dingman Beens (vanaf 1618 factor van de kamer), zoon van tienman Willem Huybrecht Beens. Centraal thema in zijn gedichten vormen calvinistische wereldverzaking en een hevig beleden verering voor Maurits. Het rederijdersmilieu in Breda van deze jaren was, gelet op de contacten over en weer met Holland, van aanzienlijk niveau.²⁸⁰ In jaren gemeten was de culturele bloei daarentegen van zeer korte duur. De rederijderskamer was naar eigen zeggen een instrument van christelijke reformatie geweest en als zodanig gehemeld door de katholieken, ten gevolge waarvan men onderdrukt werd in de landsheerlijke perioden.²⁸¹

In 1644 werd Vreugdendal wederom heropgericht, zij het pas na nadere interventie van Constantijn Huygens en, zo lijkt het, louter om redenen van jeugdsentiment. Tegen beter weten in werd hun bestaan nog bijna een eeuw gerekt. Slechts op feestdagen toonde de kamer nog enige tekenen van activiteit ‘met verligtingen, pekkcrancen, vuurpijlen’ en dergelijke. Het onderkomen was nog altijd het huis ‘Het Ketelken’ op de hoek van de Grote Markt en de Veemarktstraat: haar gildekamer bestond aan de straatkant geheel uit vensters. Op 24 oktober 1704 werd een van de ruiten ingegooid. Inmiddels waren ook de gildebroeders niet meer wie ze geweest waren; onder andere handwerkslieden.²⁸² Vanaf begin achttiende eeuw zette de neergang echt in. Volgens Jacob Campo Weyerman waren de Bredase rederijders hoofdzakelijk ‘kannekijkers’ geworden, een populair gezegde van die tijd. Tevens is er sprake van oplopende schulden. In 1738 wordt het huis verkocht en de broederschap stilzwijgend opgeheven. Zijn papieren werden toen opgesloten op het stadhuis, waar ze helaas in de loop der tijd zijn verdwenen. Breda’s tweede kamer De Oranjeboom, opgericht in 1540, heeft voor zover bekend nooit een vooraanstaande rol gespeeld. Zij had waarschijnlijk een meer calvinistische inslag en werd daarom in 1568 door de landsheerlijke autoriteiten opgeheven. Pas in 1615 kwam zij kortstondig weer tot leven. De gildeloterij van 1618 was zo’n succes dat de rederijders van de Oranjeboom een jaar later op hun beurt een loterij van goud-, tin- en zilverwerk mochten houden.²⁸³ Een van de weinige keren dat verder iets over haar wordt vernomen is kort voor haar opheffing, in 1620, wanneer de magistraat ‘vervoirdert hebben van het bovenste vande capelle van St. Jan te maecken eene camere ten dienste ende gebruijcke vande orangische rethorisijnen’.²⁸⁴ Dit bleek wat al te voorbarig te zijn, want het betrof hier geestelijk goed en dus bezit van de heer van Breda.

Enige rol van betekenis van de rederijders bij de integratie van de stedelijke gemeenschap verviel al vroeg in de zeventiende eeuw. Het belangrijkste ‘intercultural

²⁷⁹ *Manuscript Broekhuysen*, hoofdstuk 20a.

²⁸⁰ Boheemen en Van der Heijden, *Met Minnen Versaemt*, 202-203.

²⁸¹ Zie ook: Van Uytven e.a., *Geschiedenis van Brabant*, 349-350.

²⁸² Corsten, *Bredaniana*, XVII.

²⁸³ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 10 e.v.

²⁸⁴ NA, NDR inv.nr. 7952, f. 85r d.d. 02-06-1619: brief A. Verelst. De kapel fungeerde sinds 1594 als hoofdwacht, zie: Corsten, *Bredaniana*, XIII.

traffic of the mind' lag vanaf toen op een heel ander vlak: dat van de muziek. Brabant kende een rijk muzikaal leven aangevoerd door broederschappen met tradities die verder terugreikten in de tijd.²⁸⁵ Over ontstaan en functioneren van de 'Camera Musica(lis)' in Breda is tot nu toe vrijwel niets bekend.²⁸⁶ In 1613 vroegen 'sekere lieffhebbers vande musique ende musicale instrumenten' bij de magistraat om de oprichting van 'eene eerlijcke vergaderinge van beminders der musique'. Zij wezen daarbij op het bestaan van een soortgelijke kamer in Geertruidenberg, Heusden en andere naburige steden: deze steden vielen qua 'magnificentie' daarentegen allen in het niet bij Breda. Behalve appellerend aan 'civic pride', werd er tevens op gewezen dat muziek een van de zeven liberale vrije kunsten was.

Daarnaast was er ook een praktische reden: de magistraat was voornemens het huis tussen De Zon en De Oranjeappel op de Grote Markt tot een Vleeshal te verbouwen en daar zou vast een van de bovenkamers tot hun beschikking kunnen worden gesteld. Buitenburgemeester Beens en griffier Havermans werden er vervolgens op uitgestuurd om ter plaatse onderzoek te doen.²⁸⁷ Bij voltooiing van de nieuwe Vleeshal in 1617, werd deze kamer daarentegen als onderkomen vergeven aan het gilde van de voetboog. Wel kreeg de muziekkamer zesendertig gulden om elders in de stad een kamer te huren.²⁸⁸ Dit was vergelijkbaar met de bedragen die andere muziekkolleges in het land van hun stadsbesturen ter ondersteuning kregen.²⁸⁹

Over de aard van hun activiteiten is langere tijd niets bekend. Bij de inauguratie van de Illustre School in 1646 moesten de 'musiciens' een optreden verzorgen, waarvoor zij honderdtwintig gulden kregen.²⁹⁰ Halverwege de zeventiende eeuw kwam de magistraat met het plan om de rederijkerskamer Vreugdendal, die over enige ruimte beschikte in het huis 'Keteltien' op de hoek van de Markt, en de muziekkamer onder één dak te plaatsen.²⁹¹ Het idee om gezamenlijk bijeenkomsten te houden of anders 'op sekere daegen ter weke ijder apart' vond echter geen genade bij de rederijkers. Wel wist de 'confrerie vande musicanten' voor elkaar te krijgen dat haar jaarlijkse toelage van de magistraat naar veertig gulden werd verhoogd.²⁹²

De exacte locatie van haar handelingen staat tot eind zeventiende eeuw eveneens niet vast.²⁹³ Uit 1685 stamt gelukkig wel een bewaard gebleven reglement, waardoor hun bezigheden in behoorlijke mate vallen te traceren.²⁹⁴

Nieuwe leden moesten zich melden bij de overdeken of prins en werden na veertien dagen tegen een inschrijfgeld van zes gulden toegelaten. Elke woensdag om 4 uur 's middags werd er geoefend: op zaterdag was het 'camerdagh'; vermoedelijk hield men dan (openbare) concerten. Verder mocht er vooral een hoop niet. Op afwezigheid stond een boete van telkens twee stuivers; voor degenen die buiten de stad woonden was dit aan een maximum gebonden. Tijdens de oefeningen moest

²⁸⁵ Roelvink, *Gegeven de zangeren*.

²⁸⁶ Dit geldt tevens voor het muziekcollege in Den Bosch, zie: Vos, 'Muziek in gereformeerd 's-Hertogenbosch', 128.

²⁸⁷ SAB, OSA inv.nr. 2854.

²⁸⁸ SAB, OSA inv.nr. 12: AM 1612-1624, f. 130 d.d. 05-10-1617; *ibidem*, f. 133v d.d. 07-10-1617.

²⁸⁹ Zijlmans, *Vriendenkringen in de zeventiende eeuw*, 45 n.14; Grijp, *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden*, 239-244.

²⁹⁰ Zijlmans, *Vriendenkringen in de zeventiende eeuw*, 45 n.15.

²⁹¹ SAB, OSA inv.nr. 21: RM 1653-1662, f. 90 d.d.16-04-1655.

²⁹² *Ibidem*, f. 95 d.d. 22-06-1655.

²⁹³ In 1689 overleed Geertruyt Jan Buysen 'woonende alhier tot Breda inden ganck aldernaest de huijsinge Den Grooten Hart' op de Grote Markt, zie: ONA inv.nr. 474, akte 44, d.d. 02-08-1689. Volgens de rekening van de kerkmeesters van dat jaar stierf zij achter de muziekkamer: dat plaatst deze dus in deze herberg waarvan Poncelth de Longe (een van de leden van het muziekcollege) de eigenaar was.

²⁹⁴ SAB, OSA inv.nr. 22: RM 1663-1690, f. 249-254 d.d.14-10-1685.

absolute stilte heersen ‘overmits de musique aendagtigheijt gehoor ende stilte vereijst’ en de oefeningen mochten niet na 9 uur ’s avonds worden voortgezet. Interessant is vooral een ander punt: tijdens het zingen of anderszins mocht religie geen onderwerp van twist vormen, laat staan dat men elkaar belasterde of onderlinge geschillen met de vuist of een wapen oploste. Dit toont aan dat de liefhebbers een multiconfessioneel gezelschap vormden. Hoopte men via gezamenlijke culturele activiteiten in de stad tot een beter wederzijds begrip te komen? We mogen in elk geval een metafoor zien in het feit dat men juist muziek - met zijn connotaties van harmonie (*concordia*) - hiervoor uitkoos.

Stadsmuziekcolleges als deze waren een serieuze bedoening: vrijheden werden daarom ingeperkt.²⁹⁵ Hoewel het gezamenlijk musiceren ongetwijfeld veel aanleiding gaf tot sociale contacten werd ook concentratie betracht, getuige bijvoorbeeld ook een verbod op tabak zuigen: tevens mocht men geen eigen eetwaren meebrengen. De plaats van handeling blijft onduidelijk, al duidt dit laatste wegens de noodzakelijke klandizie hoogst waarschijnlijk op een afgesloten ruimte in een herberg. Het feit dat eenieder na afloop zijn aandeel in het gelag diende te betalen, wijst hier eveneens op. Vreemdelingen was het wel toegestaan tegen betaling van twee stuivers ‘opkomgeld’ te komen luisteren; de concerten waren dus in ieder geval vanaf eind zeventiende eeuw al min of meer openbaar.²⁹⁶ Ondanks het strenge regime (een kaartspel, dobbelstenen of andere spelen waren eveneens uit den boze), fungeerde de sociëteit tevens als een traditioneel verenigingsverband met sociaal-economische functies. Bij het overlijden van een mede-lid of diens vrouw verzamelden de heren zich op de kamer om vervolgens de dode bij diens begrafenis uitgeleide te doen. Overigens ontkwam de dode niet aan een laatste plicht: evenals bij een huwelijk moest zes gulden worden betaald. Dit ‘scheijgelt’ gold tevens zij die vrijwillig afhaakten bij het gezelschap. In 1691 beschikte de kamer over eigen instrumenten (welke worden helaas niet vermeld) en meubilair ter waarde van tweehonderdvijftig gulden. Tevens is er sprake van een huishoudster genaamd Maria, in plaats van de knecht waar in het reglement van 1685 nog diverse malen sprake van is: op dat moment was zij nog het nodige aan geld schuldig. Interessant daarbij is dat wordt gesproken van drie jaar achterstallig huishuur à honderdvijftig gulden, wat toch zou duiden op een eigen (oefen)ruimte of in elk geval niet langer een herberg.²⁹⁷

De bovenstaande bepaling omtrent religie maakt nog nieuwsgieriger naar de samenstelling van het ledental en het eventuele multiconfessionele karakter van de kamer. Uit 1691 stamt de enige bewaard gebleven ledenlijst voor de zeventiende eeuw die overigens een geheel andere doelstelling had, namelijk de optekening van ieders schulden: de meeste liefhebbers stonden voor ongeveer vijftig gulden in het krijt. Wat in de eerste plaats opvalt, is hun niet geringe omvang: de kamer telde op dat moment maar liefst 31 leden. Zij was in ieder geval talrijk en muziek maken een aangenaam tijdverdrijf. Van dit aantal behoorde maar een zeer kleine minderheid tot de politieke elite van de stad: schepen Frederik Hendrik Issacq (geen Bredenaar bovendien); de drost van Wouw, Sebastiaan van der Schoot (een zoon van oud-schepen Adriaan), vermoedelijk als een soort honorair buitenlid en een zoon van rentmeester Samuel Zuerius, die zelf veelvuldig overdeken was geweest. Andere namen van overdekens in de tweede helft van de zeventiende eeuw wijzen

²⁹⁵ Grijp, *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden*, 240.

²⁹⁶ Vergelijk: Vos, ‘Muziek in gereformeerd ’s-Hertogenbosch’, 136-137.

²⁹⁷ SAB, OSA inv.nr. 15: AM 1662-1701, f. 243 d.d. 29-01-1691.

eveneens op een eigensoortig publiek: overwegend liefhebbers van buiten de stad als dr. Eduard van Nieuwenhoven en Johan Jacob Hausman. Slechts van Snellen kan worden gesteld dat hij tot de Bredase inheemse elite behoorde. De politieke elite liet het dus vrijwel afweten. Slechts van schepen Jacobus Wachmans, die in 1689 was overleden, is dankzij zijn boedelinventaris bekend dat hij eerder lid is geweest. Hoewel hij geen muziekinstrumenten bezat, had hij als een van de weinigen wel liedboeken in huis. Gezien het aantal – achttien stuks – was hij een echte liefhebber.²⁹⁸ Onder de overige leden bevinden zich in de persoon van een enkele tienraad (koopman Roeland Roelants) en rentmeester mr. Gerard van Beeck nog wel enkele andere stedelijk bestuurders.

De muziekkamer werd daarentegen overduidelijk gedomineerd door een grote groep, meest katholieke, burgers en middenstanders: brouwers Jacobus van Riel en Sebastiaan van den Kieboom, wijnkoopman Hendrik van de Leur, koopman Sebrecht Wens, apothekers Hendrik Wissens en Johan Stickers (tevens rentmeester van de armen), Johan Wils en Anthonis Mol, commies ter recherche Andries van Nimwegen, notaris en procureur Nicolaas van de Lemmer (eveneens rentmeester van de armen), dr. Pieter Bettinx, meester glazenmaker Franchois Wagemakers en een lid van de bekende katholieke familie De Wyse. Het Bredase element, de patriciabelen wier weg naar de top geblokkeerd werd door benoemingen van buiten en door het vasthouden aan het eigen katholieke geloof, was daarmee aanzienlijk beter vertegenwoordigd dan de gereformeerde politieke elite. Deze autochtone kern werd bovendien ondersteund door aanwijsbare katholieke families uit de stad. De familie Van der Locht bijvoorbeeld was met twee leden vertegenwoordigd: Ignatius (meesterbeeld- en steenhouwer) en Franciscus (koopman in hout), die tevens rentmeester van de armen was. De muzikale onderlegging van deze familie kwam reeds eerder ter sprake, toen een van hen les gaf op de klavecimbel aan het kleinkind van schepen Vredevorst van Dalem. De familie Longe leverde zelfs drie leden: Pieter (tavernier), Jan (suikerbakker) en Ponceleth (koek- en pasteibakker). De conclusie is dan ook onontkoombaar: de muziekkamer was overwegend een aangelegenheid voor de plaatselijke, katholieke middenstand.

Het muziekcollege dient in de eerste plaats als cultuurhistorisch fenomeen te worden beschouwd, maar de religieuze ondertoon is voor Breda desalniettemin belangrijk. Deze stad, met zijn overwegend katholieke bevolking, was er in dat opzicht bijvoorbeeld veel vroeger bij dan Bergen op Zoom. Hier zijn pas bijna honderd jaar later de eerste gegevens bekend over een 'Collegium Musicum'.²⁹⁹ In veel opzichten lijkt echter sprake van een soortgelijk college: een oefenruimte boven de Vleeshal met een jaarlijkse ondersteuning van zestig gulden, een lijst van schuldenaars ondanks het vrij exclusieve gezelschap (inclusief buitenleden en, vooral, militairen), en een wekelijkse oefensessie. In welke mate de gezamenlijke beoefening van muziek de culturele integratie daadwerkelijk bevorderde blijft vooralsnog onduidelijk. Hoewel de oefenruimte werd opgevat als neutraal terrein, domineerden de katholieken en daarmee vermoedelijk ook hun muziek.

Traditie leidde in Brabant dus tot andere vormen en uitingen van cultureel vermaak. Van oudsher speelden ook broederschappen, met hun devotionele activiteiten, hierin een centrale rol. In een dergelijk genootschap kwamen de leden van de diverse elites elkaar veelvuldig tegen.³⁰⁰ De Bredase archieven zijn helaas weinig

²⁹⁸ SAB, ORA boedeladministratie schepenbank inv.nr. 4: nr. 3.

²⁹⁹ *Sinte Geertruydsbronne* 13 (1936) 2-5; 53-55.

³⁰⁰ Schuttelaars, *Heren van de raad*, 366-412.

informatief omtrent de aard, activiteiten en samenstelling van de diverse broedersschappen. Desondanks vormde de Onze-Lieve-Vrouwekerk het hart van de laat-Middeleeuwse samenleving. In de vijftiende en zestiende eeuw zijn er zo'n tiental kleinere devotiegilden geweest: slechts het Hubertusgilde was, vanwege haar jachtactiviteiten, een vrij elite aangelegenheid.³⁰¹ Van zowel de kant van de kerk als van de zijde van de heer werden deze gilden tegengewerkt: ook het kerkelijk gezag bleek in Breda op dit punt verdeeld. Daarnaast bestonden er nog twee grotere gilden: de Onze-Lieve-Vrouwebroederschap (een Mariaverering) en het Sacramentsgilde. Beiden beschikten over goede connecties. De laatste ontving haar statuten in 1463, nadat in 1449 het wonderbaarlijk Sacrament van Niervaart naar de kerk van Breda was overgebracht. Hoewel een prominente plaats innemend in de Bredase geschiedschrijving, berust veel van de legende hieromtrent op verzinsels. In 1619 treedt Jan van de Broeck, een zoon van de vroegere burgemeester Joost Cornelis van den Broeck, nog namens hen op: kennelijk was zij na 1590 niet geheel opgedoekt.³⁰²

Behalve dat gedurende het Spaanse interregnum het Sacramentsgilde werd heropgericht³⁰³, vond in 1626 de oprichting plaats van een 'Sodaliteit' die in het teken stond van de Heilige Maagd Maria. Dergelijke congregaties waren vooral bestemd een elite van katholieke studenten te vormen door verdieping van het godsdienstige leven.³⁰⁴ De oprichters bestonden in het geval van Breda logischerwijs uit leden van andere sodaliteiten, aangevoerd door de geestelijkheid, en een aantal vooraanstaande burgers als advocaat mr. Arnoldus van Sonst (later pensionaris van Den Bosch), dr. Frederik van der Mye (een bekend medicus) en auditeur Nicolaas van den Kieboom (afkomstig uit Den Bosch). Na de oprichting namen regenten al gauw de fakkel over. Diverse keren per jaar werden in twee categorieën (gehuwden en ongehuwden) nieuwe leden ingeschreven, zodat na verloop van tijd de belangrijkste regenten maar bijvoorbeeld ook de drossaard en schout lid waren. De uitgebreide organisatie van een prefect, twee assistenten, zes consultants, een secretaris en een thesaurier maakte bovendien dat velen hierin meedraiden. Begin jaren dertig nemen nieuwe opnames af, al bleef men tot het einde van het interregnum actief. Door de omstandigheden is het groots opgezette ledenboek echter hoofdzakelijk leeg gebleven.³⁰⁵

Het duurde tot eind zeventiende eeuw voordat dergelijke culturele activiteiten weer opbloeden, mogelijk als verdere uiting van de regionale herkatholisering.³⁰⁶ De mogelijkheden voor katholieken tot genootschappelijke bezigheden waren weliswaar nooit helemaal stopgezet dankzij het voortbestaan van de schuttersgilden, maar namen vanaf dat moment weer beduidend toe. Reeds in 1674 werden als gevolg van de splitsing van de religieuze bediening in de stad, door pastoor Nicolaus van Milst plannen ontwikkeld om een broederschap van de Heilige Drievuldigheid op te richten 'ende dat op het Begijnhoff alleen'. Het katholieke kerkbestuur vreesde vooralsnog, behalve voor overlast door een grote toeloop uit de stad wegens de mogelijkheid tot het verdienen van aflaten, dat de oprichting de algemene positie van de katholieken en hun 'beursse' zou schaden door al te zeer in de openbaarheid

³⁰¹ Paquay, 'Breda, Bredanaars en de Onze-Lieve-Vrouwekerk', speciaal 37 e.v.

³⁰² SAB, ORA inv.nr. 518, f. 112 d.d. 12-11-1619. Vergelijk: Paquay, *op.cit.*, 50.

³⁰³ Voor de periode 1630-1637 is althans een rekening bewaard gebleven van de inkomsten van het Sacramentsgilde beheerd door Jan Francoys van Rijckevorsel, zie: SAB, Archief kerkvoogdij, inv.nr. 35.

³⁰⁴ Nauwelaerts, *De oude Latijnse school*, 60-61.

³⁰⁵ KBB, Afdeling Manuscripten inv.nr. 7292.

³⁰⁶ Vergelijk: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 399 e.v.

te treden.³⁰⁷ Milst schreef trouwens een reeks stichtelijke werkjes opgedragen aan het begijnhof in dezelfde moralistische trant als volksdichter Cats.

Uitstel betekende daarmee nog geen afstel. De broederschap in kwestie werd in 1691 alsnog opgericht, in 1697 gevolgd door die van de confrerie tot aanbedding van het Allerheiligste Sacrament.³⁰⁸ De confrerie begon met dertig leden, waaronder vijf geestelijken, onder aanvoering van advocaat mr. Johan van Riethoven. De broederschappen kenden een vrij exclusief karakter ('luyden van eer ende goede naem') waarbij wederom vooral oud-katholieke families als Montens, Van den Broeck, Sprong, Stickers, Riethoven en De Wyse domineren.³⁰⁹ Zij wisten elkaar dus veel beter te vinden dan de nieuwe protestantse families die onderling geen vuist konden maken en op cultureel vlak daarom nauwelijks integreerden in de samenleving.

Conclusie

Status telde. Regenten hadden te Breda desondanks nooit in een hoog aanzien gestaan: het schepenambt was er door de oorsprong van heerlijke stad ondergeschikt gemaakt aan andere ambten. Ook als sociale groepering bleven de regenten achter, omdat zij onderling geen hechte eenheid vormde: herkomst, afkomst en religie scheidde hen eerder van elkaar. Voortdurende onzekerheid over de eigen positie leidde, vooral na 1637, tot toenemende onderlinge onenigheid. Het persoonlijke werd zodoende steeds vaker politiek. Individueel wangedrag had onherroepelijk consequenties, zij het in verschillende gradaties. De leidende regenten gingen zich in toenemende mate te buiten aan de macht, iets wat in sterke mate hun morele gezag ondermijnde.

De onderlinge verschillen binnen het patriciaat leidde tot een sterke opdeling van het maatschappelijk leven in de stad. Regenten namen slechts deel aan het openbare leven als (hoofd)bestuurder van de stedelijke colleges en gilden. Hun dubbelzinnige houding bleek vooral bij de deelname aan het kerkelijk leven. Het sterke voorstaan op privileges - bij gebrek aan een natuurlijk overwicht - maakte hen hier nog kwetsbaarder voor kritiek. Het geringere aanzien van regenten blijkt verder ook uit hun afwezigheid in genootschappelijke kringen, behalve dan als genode gast bij jaarlijkse evenementen. Voor de regenten bleef slechts formele erkenning van hun positie over: van integratie en acceptatie in de stedelijke gemeenschap was maar beperkt sprake.

Op cultureel vlak waren het veelal de katholieken die domineerden. Met instemming van hogerhand wisten zij hun eigen vormen van vermaak te handhaven. Naast de nieuw opgerichte burgerwacht bleven daarom de schuttersgilden bestaan, ondanks latere pogingen om van landswege alsnog tot een verbod te komen. Onder de gildeleden vielen, in elk geval in de stad, maar weinig regenten te bekennen en dan nog louter uit oude families als Buerstede en Van Lanschot. Het papieren vermaak van de rederijders was, door de sterk wisselende omstandigheden in Breda, op een korte periode na geen succes. Breda was in die zin ook geen 'geletterde' stad met een hoogstaand academisch milieu. In plaats daarvan ontplooidde zich in de stad in de zeventiende eeuw een actief muziekcollege met enige tientallen leden.

³⁰⁷ Juten, *Cartularium*, 254-256 (no. 293). Ondertekend door dr. J. Montens, J. Wils, P. van Beeck, H. Gobbinx en Joh. Beens. Vergelijk voor het verdienen van aflaten: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 554.

³⁰⁸ De Vet, *Geschiedenis confrerie*, 7 e.v. Vergelijk: Rooijackers, *Rituele repertoires*, 511.

³⁰⁹ In Bergen op Zoom was dit eender; zie: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 552.

Muziekmaken door middel van samenspel van instrumenten en zangpartijen paste eveneens meer in de katholieke traditie.

In Breda werden, zo lijkt het, vooral parallele levens geleid: slechts in de muziek vond en zocht men tijdelijk de harmonie. Groepen gelijkgezinden stonden er vooral naast elkaar in de samenleving: zij waren weliswaar formeel aan elkaar gebonden door een serie van handelingen, maar iedereen ging daarbuiten zoveel mogelijk zijn eigen weg.

Tussen Oranje en Spanje